Kasim Dobrača

TUHFETUL-MUSALLIN VE ZUBDETUL-HAŠI'IN

od

Abdul-Vehaba Žepčevije Ilhamije

KASIM DOBRAČA

TUHFETUL–MUSALLIN VE ZUBDETUL–HAŠI'IN OD ABDUL–VEHABA ŽEPČEVIJE ILHAMIJE

U knjižnom fondu Gazi Husrev-begove biblioteke, među njenim rukopisima, pronašli smo jedan primjerak djela pod naslovom: "Tuhfetul-musallin ve zubdetul-haši'in" (Dar i poslastica onima koji se klanjaju Bogu, v. br. rukopisa 4509). Iz datuma na kraju vidi se da je dovršeno godine 1216/1801. To je kraće djelo, priručnik na turskom jeziku, vjersko-moralnog sadržaja, o molitvi (namazu), pobožnost uopće i lijepom vladanju . Pisac mu je naš teolog i mistik (alim i sufija) Abdulvehhab Žepčevi (iz Žepča), zv. Ilhamija. Djelo je sve dosad bilo nepoznato i, koliko se zasad zna, ovo je njegov jedini primjerak koji se sačuvao. Primjerak je dospio u ovu biblioteku iz Tešnja, kao poklon tamošnjeg Udruženja ilmije, godine 1964. Budući da je to nepoznat rad i od našeg pisca, a uz to, čini nam se, interesantan iz više aspekata, to smo smatrali za podesno da ovdje damo njegov prikaz, kako bi mu bar sačuvali spomen. Pristupajući pak izradi toga prikaza, osjetili smo potrebu da nešto šire zahvatimo i izložimo život i rad pisca navedenog djela. Ovo tim prije što sada raspolažemo nekim novim podacima o piscu koji ranije nisu bili poznati. No ova studija još uvijek ostaje samo jedan skromniji prilog za izradu obuhvatnije i potpune Ilhamijine biografije. Da bismo dali vjerniju sliku i prikaz jednog pisanog djela i djelatnosti njegova autora, a naročito ove vrste, tj. sa duhovno-moralnog područja, treba se bar kratko osvrnuti na prilike i vrijeme, u kojima je njegov autor živio i djelovao, a onda na život i rad samog autora. Kad je riječ o Ilhamiji, ovdje će nam pomoći njegov cjelokupni dosad poznati rad, u kom nalazimo neke nove, iako skromne, podatke o njegovom životu.

ŽIVOT I RAD ABDULVEHHABA ŽEPČAKA ILHAMIJE

Abdulvehhab Žepčevi Ilhamija bijaše značajna ličnost, koja je imala vidnu ulogu u vjerskom i kulturnom životu Muslimana krajem 18. i početkom 19. stoljeća. On spada u red mnogih učenih ljudi naše krvi i roda, koji su prije i poslije njega pisali ne sa-

mo na orijentalnim jezicima – arapskom, turskom i perzijskom – nego i na našem domaćem, ili kako su oni uvijek govorili, "bosanskom jeziku".

O njemu su kod nas ranije pisali naši kulturni historiografi: Safvet-beg Bašagić (Znameniti Hrvati, 34; GZM 1916, 226, 266); Scheich Seifuddin Kemura (Serbo-kroatische Dichtungen Bosnischer Moslims, Sarajevo 1912, str. XVIII Einleitung i 38); Mehmed Handžić (Književni rad, 92; Ilhamija Žepčak, muslimanski pjesnik iz Bosne..., Hrvatski dnevnik od 21.1 1940, str. 14) i M. Hadžijahić (Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine, Sarajevo 1938).Pisanje svih ovih historiografa je dosta sumarno, nepotpuno i medusobno slično, jer u nedostatku potrebnih podataka oni su se svi služili istim raspoloživim podacima ili su ih prenosili jedni od drugih. Zato svi konstatuju da su podaci o životu Ilhamije oskudni. Handžić (n.m.) sa žaljenjem uzvikuje: "O njegovu životu ne znamo gotovo ništa!". Oni svi nisu znali za ovo njegovo djelo, niti su znali datum njegova rodenja. Pogotovo se nisu upuštali u širu analizu njegova rada, u vezi s vremenom i prilikama, u kojima je on živio i radio. Pa i pored nešto novih podataka do kojih smo došli, moramo i mi ostati pri njegovoj ranijoj konstataciji, da su podaci o životu Ilhamije još uvijek oskudni.

Pravo i puno ime ovog alima i sufije je: Abdulvehhab b. Abdulvehhab Žepčevi (Žepčak) – kako je to on sam naveo u uvodu svog gore navedenog djela. Iz tog njegova navoda razabire se da i on i otac mu nose isto ime. Zato se ponekad potpisivao: Abdulvehhab sin Abdulvehhabov. Na njegovom pak nadgrobnom spomeniku (nišanu) napisano mu je ime: Sejjid el-Hadž Vehhab. Nije jasno, zašto mu je ime u ovom natpisu unekoliko izmijenjeno. Pripadalo je derviškom redu Nakšibendija, Ilhami (Ilhamija) ili Ilhami–baba je njegov derviški nadimak, po kome je on najviše poznat, pa ćemo ga i mi u daljnjem izlaganju zadržati. U zbirci (divanu) njegovih pjesama (ilahija) prepisivač mu je napisao ime: Šejh es–Sejjid Abdulvehhab Ilhami–baba el–Bosnevi. Naziv "Sejjid" (što u arapskom jeziku znači gospodin) nije uobičajen, jer se u islamskoj literaturi taj naziv daje samo uz ime Muhamedovih potomaka. Držimo da je Ilhamija uzeo i taj naziv zato što je sebe smatrao duhovnim potomkom Božjeg poslanika. To je vjerovatnije, nego da je naziv dat samo u značenju: gospodin, kao počast. Naziv "baba" je počasni derviški naziv koji je najviše u upotrebi kod sljedbenika derviškog reda Bektašija. Ovdje je dat samo kao počasni naziv, jer Ilhamija nije bio pripadnik Bektašijskog reda. Vjerojatno mu je taj naziv dao neki njegov poštivalac. Naziv el–hadž" ukazuje da je posjetio Kabu i obavio hadž, što se razumije i iz jedne njegove ilahije.

Ilhamija je roden u Žepču, godine 1187. po Hidžri, odnosno 1773. po Is. – kako nam on to sam kaže na kraju ovog svog rada (Viladetim tarihi bin yuz seksen yedi), što do sada nije bilo poznato. Umro je tragično u Travniku, 1237. odnosno 1821. kada je medu mnogim uglednim Bošnjacima i on pogubljen po nalogu Ali Dželal–paše. U Travniku je i sahranjen.

Prema tome, 1973. godine je upravo i dvjestogodišnjica njegova rodenja. Neka ovaj prikaz njegova života i rada bude naš skromni prilog tome jubileju.

Otac mu je umro dok je on bio malo dijete, tako da ga nije ni zapamtio, a kasnije mu je umrla i majka, pa je ostao usamljen, bez roditelja. To razumimo iz jednog njegova kraćeg spjeva na našem jeziku, u kom kaže: "Majke nemam, a pedera (oca) ne pamtim".

Na kraju ovog priručnika dao nam je još neke podatke o sebi, koji unose više svjetla u poznavanje njegove ličnosti. Tako vidimo da je, u vrijeme završetka ovog svog

rada, bio teško bolestan. Pored duševnih patnji, zbog teških prilika u kojima je živio i zbog grijeha i mana njegova vremena, očito je patio i od neke tjelesne bolesti, koja se odražavala u jakoj glavobolji. Pritisnut tegobama s jedne i druge strane, on se tada nadao smrti, očekivao i prividao Azraila i pripremio se za smrt, oprostio se sa prijateljima i sa svojom porodicom. No, on tada nije umro, kako je očekivao. Prema navedenom datumu završetka ovog rada (ako je taj datum tačan, a zasad nemamo dovoljno osnova za sumnju u njegovu tačnost), on je živio poslije toga još dvadeset godina.

Umro je, kao što znamo, od drugog uzroka i pod drugim okolnostima. Sudbina je, naime htjela, da on doživi i primi mučeničku smrt, na drugi način. Umro je nedužnom smrću, kao žrtva nasilja (zuluma), protiv koga se borio duhovnim sredstvima i svojim moralnim autoritetom. Pogubljen je, bez suda i suđenja; on, koji se čitava svog tegobnog života borio za pravdu i pravedno suđenje svima ljudima. Nije nam jasno, kako i zašto je, zapravo, bio optužen i zašto je, u stvari, pogubljen, tj. šta mu se konkretno inkriminiralo kao glavni grijeh, zbog koga je trebalo da izgubi život. O tom nemamo ni sigurne predaje, ni pisanih podataka. Znamo samo, da ga je vezir Ali Dželal–paša pozvao sebi u Travnik, da se on tome pozivu lojalno i spremno odazvao i sam tamo otišao, te da je, po nalogu vezira, pogubljen. Općenito se drži, kao što je i najvjerovatnije, da su uzrok njegovoj smrti njegove oštre kritike, koje je on neumorno upućivao na račun svojih suvremenika, kako običnih ljudi, tako i najviših državnih i vjerskih dostojanstvenika, koji su se odavali raznim porocima i slabostima, nanoseći tako štetu ne samo sebi, nego i cijelom društvu – kako je on smatrao i govorio. Iz kasnijeg izlaganja o njegovu vremenu i njegovu radu, to će se bolje i jasnije vidjeti.

Ovdje treba reći da Ilhamija u nekim svojim kasidama na turskom jeziku izričito spominje Dželal–pašu. U jednoj koju imamo pred sobom nije o njemu otvoreno ništa loše rekao. Naprotiv, o njemu se ovdje lijepo izražava ("Svoga roba Dželal–pašu uputio si – Bože – pravdi. Bosanski gazije su grješni – Dželalova sablja Tvoj je dar", v. Divan 1. 31). To je, čini se, njegov prvi dojam, želja i nada iz prvih dana po pašinu dolasku. Odmah poslije te kaside nalazi se strašna tužaljka na vrijeme i prilike. U njoj ističe koliko su, kroz svu ljudsku povijest plemeniti i nevini ljudi trpjeli i bili mučeni od svakojakog nasilja. Potom uzvikuje: "Vojska šatana ne miruje; nas ne voli Božji neprijatelj... Ilhamija mnogo pati – isto 1. 31–33). Iz ovog je, po svemu sudeći, Dželal–paša razumio aluziju na sebe i svoj postupak i neoprostivo zamjerio Ilhamiji.

Šta je bilo po njegovom dolasku u Travnik prije pogubljenja i kakav se razgovor vodio između njega i vezira, ako se je uopće vodio – o tom sa sigurnošću ništa ne znamo. O svemu tome možemo samo zaključivati na osnovu njegovih radova koji su nam se sačuvali, kao i iz prilika i okolnosti u kojima je živio. Logično je ovdje pomisliti, da je pogubljen pod jednom od dvije okolnosti: ili samo na osnovu podataka i informacija koje su o njemu dostavljene Dželal–paši, a da ovaj s njim uopće nije razgovarao; ili na osnovu razgovora, koji je Dželal–paša s njim, vjerovatno, imao. U svakom slučaju, vezir je imao informacije o njemu. Te informacije su mogle biti samo najgore po Ilhamiju, jer su ih sigurno dostavljali njegovi brojni neprijatelji, mrzitelji i uopće ljudi niskog morala i karaktera, koji se nisu ustručavali ni najnižih podvala i neistina, samo da bi onemogućili svoga protivnika. Ko i kakvi su to sve bili ljudi, kojima je smetalo i koje je uznemiravalo Ilhamijino propovijedanje i njegova uporna propaganda protiv svakojakih grijeha i zala – vidjeće se također iz našeg kasnijeg izlaganja. Zna se, da su oni, sa svoje strane podu-

zimali svakojake spletke. Moglo se je desiti, da vezir izda nalog za pogubljenje čovjeka po informacijama iz takvih izvora, iako on za to nije imao ni pravne, ni moralne ni šeriatske osnove.

Ako je pak Dželal–paša imao razgovor sa Ilhamijom, – najvjerovatnije je da ga je imao, – onda mu je, držimo, morao postaviti zahtjev i zatražiti usluge, koje Ilhamija, kao dosljedan učitelj i pobornik vjerskog morala i humanizma, nije mogao prihvatiti. To je morao biti čudan susret i čudan razgovor.

Ali, ma šta bilo od svega navedenog, činjenica je, da su Ilhamijin život i smrt bili otpor i protest protiv zla, nepravde, nasilja, bezakonja i raznih ljudskih grijeha i opačina.

Njegova smrt je bolno odjeknula u širokim redovima Bosanskih Muslimana, kao i u redovima ilmije. Općenito je smatran i proglašen mučenikom (šehidom). To se vidi i po jednom spjevu na turskom jeziku, što ga je tada sastavio neko od naše uleme. Spjev je upućen kadiji Muhamed–efendiji Hodžazade Akhisariji. U njemu dotični alim hvali kadiju kao velikog i plemenitog učenjaka i moli ga da mu pomogne, kako bi dobio položaj hatiba u nekoj džamiji. U naslovu toga spjeva kaže se, da je isti sastavljen i upućen kadiji, "kad je Abdulvehhab umro kao mučenik za vjeru" (šehid – v. biblioteka Alije Bejtića, Orijentalna zbirka, jajačka medžmua br. 116). Iz toga se može razumjeti, da dotični moli mjesto, koje je zauzimao Ilhamija, a koje je njegovom smrću ostalo upražnjeno, – što ukazuje da je Ilhamija obnašao službu imama i hatiba. Držimo da je to bilo u Ferhadijji, glavnoj džamiji Žepča. Nad njegovim grobom podignuto je turbe (mauzolej), što se čini samo ljudima za koje se drži da su "dobri" (evlije). To turbe narod je posjećivao i poštovao.

Na njegovom nadgrobnom spomeniku, koji su mu podigli njegovi poštovaoci napisano je, da su njegovoj smrti mnogo doprinijele spletke njegovih zavidnika i neprijatelja, a da su njegovi prijatelji, zbog te tragedije, doživjeli bolnu tugu. Taj zapis, koji se i danas nalazi na njegovom nišanu, držimo, ocrtava pravo stanje u vezi tog tragičnog slučaja. Nije nam sasvim jasno da li je spomenik podignut odmah po Ilhamijinoj smrti ili kasnije.

ILHAMIJINO ŠKOLOVANJE I DUHOVNO IZGRAĐIVANJE

Gdje je sve naš pisac živio i kretao se, gdje i kako se školovao, nije nam pobliže poznato. O svom školovanju i svojim učiteljima, Ilhamija nam nije ostavio nikakvih podataka, izuzev što je zabilježio na početku ovog rada samo toliko, da je on učenik nekog "el-Hadž Kerimi-zade (Hadžićerimovića ili Hadžićerimića). Nije nam poznato ko je taj čovjek, kao što nam nije sasvim jasno, ko mu je učitelj (šejh) u mistici i ko ga je uveo u derviški red (tarikat).

Prema prilično oskudnim podacima o životu Ilhamije, može se zaključiti, da se je on školovao u svom rodnom mjestu Žepču i u Fojnici. To znači da je od formalnih školskih kvalifikacija imao samo srednju naobrazbu. Dalje, u veće naučne centre i na viša učilišta, pa ni u Sarajevo, po svoj prilici, nije odlazio. Njega, na primjer, ne spominje Bašeskija u svom ljetopisu, iako su, bar donekle, suvremenici, što može samo značiti da Ilhamija još nije bio poznat u Sarajevu, dok je Bašeskija radio. U Žepču i Fojnici radile su u XVIII stoljeću medrese, koje su, po svom radu, bile više provincijske i skromne, ne-

go poznate. Pojava Ilhamije pak odskače i izdvaja se iz sredine i prilika, u kojima se školovao. Da bismo ipak dobili jasniju predstavu i pojam o njegovu školovanju i duhovnom razvoju, moramo se malo opširnije osvrnuti na prosvjetne prilike i na okolnosti u njegovoj sredini i okolini, gdje je on živio i razvijao se.

Rodno mjesto Ilhamije, Žepče, koje leži na pruzi Sarajevo – Brod, udaljeno od Sarajeva 123 km, prvi put se spominje u XV stoljeću pred pad Bosne, a nije se nikad posebno isticalo u kulturnom pogledu. Istina, po dolasku Turaka, ovo malo naselje se nešto razvilo, tako da je već polovinom XVII vijeka (1655) imalo tri džamije, a u XVIII stoljeću sagrađena je i četvrta džamija. Ni na jednoj od tih džamija nema ni natpisa ni datuma, niti su se sačuvale njihove vakufname. Jedva su poznata i imena njihovih graditelja, i to ne svih. Glavna je, a čini se i najstarija džamija *Ferhadijja,* koju je sagradio neki Ferhad–beg, što ga narod u Žepču zna i spominje pod imenom Ferhad–paša. Po Muvekkitu (I, 150), to bi bio onaj dobrotvor Ferhad–beg, koji je kod nas podigao još dvije džamije, poznate pod nazivom Ferhadijje, i to u Sarajevu i u Tešnju. Ako je tako, onda je ova Ferhadijja u Žepču sagrađena prije godine 1568. Uz džamiju je postojalo osnovno i srednje islamsko učilište (mekteb i medresa), koji su, iako u skromnom stanju, radili do pred Drugi svjetski rat. (V. H. Kreševljaković, Žepče, Sarajevo, 1930, str. 3–7).

U malom broju znamenitih ličnosti iz Žepča, svakako su vrijedni spomena i dvojica islamskih učitelja (teologa): Ahmed–efendija Karahodža i Ilhamija. Prvi je živio i radio u drugoj polovini 18. stoljeća, a drugi na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Karahodža je bio imam Ferhad–pašine džamije i profesor (muderris) Ferhadijje medrese.

Karahodža je poznat i po jednom, na našem jeziku sastavljenom poučnom spjevu, koji u Žepču nazivaju "Bošnjakuša" i koji su mnogi znali napamet, a njegova autora se dugo sjećali s osobitim poštovanjem. U tom spjevu Karahodža oštro prigovara svima onima koji se nemarno odnose prema svojim vjerskim i moralnim dužnostima, ne štedeći pri tom ni stare i silne kapetane, ni čaršijske trgovce i esnafe.

Ilhamija je, vrlo vjerojatno, učio kod Karahodže, – jer svakako će biti da se, školovao u Ferhadijji medresi, iako to on sam ne kaže. Njegovo prilično solidno teološko znanje i lijepo poznavanje arapskog i turskog jezika, koje je on stekao – koliko znamo – samo u Žepču i Fojnici i koje nam je predstavio u ovom svom radu, ukazuje nam da je bio darovit i vrijedan učenik i da je imao sposobnog muderisa koji ga je učio. Imamo puno osnova tvrditi, da mu je taj glavni učitelj bio spomenuti Hadžićerimović, čije on ime, zapravo samo prezime, navodi u početku svog rada, kad kaže za se, s prizvukom ponosa, da je njegov učenik. Iako o tom čovjeku ne znamo ništa više nego to što nam je Ilhamija rekao, logično je misliti, da je to bio neki muderris u Žepču, koji je držao predavanja bilo u medresi, bilo privatno, za određen broj svojih slušatelja. Sudeći po nekim okolnostima, mi smo skloni pretpostaviti, da je on i Karahodža istovetna osoba, kojoj je Karahodža samo nadimak, a pravo prezime – Hadžićerimović. Ilhamija, razumljivo, izbjegava upotrebu nadimka, a radije navodi prezime za svog učitelja. Ovu pretpostavku zasnivamo na činjenici, što se zna da je Ahmed–efendija "Karahodža" radio kao muderris i djelovao na vjersko–prosvjetnom polju u Žepču, krajem druge polovine 18.stoljeća, dakle baš u ono vrijeme, kad je Ilhamija učio i izgrađivao se i da je on bio jedini poznati alim u to vrijeme u svom mjestu, jer se ni jedan drugi ne spominje iz tog vremena. Ako Ilhamija navodi kao svoga učitelja nekog potpuno nepoznatog Hadžićerimovića, onda to nema biti ko drugi nego Karahodža. (Karahodža je umro početkom 19. stoljeća,

negdje oko 1803.). U protivnom, ako ova pretpostavka nije tačna, onda je spomenuti Hadžićerimović neki veoma učen i vrijedan čovjek, o kojem nam nije poznat nikakav njegov vlastiti pisani spomenik, niti je ko drugi zabilježio ma šta bilo o njemu, ili sačuvao ma kakvu bilo uspomenu, – a to je teško usvojiti.

Od svog učitelja Hadžićerimovića, odnosno – po našem mišljenju – Karahodže, Ilhamija je, vidi se, pored solidnog znanja o vjeri, primio i lijep vjersko–moralni odgoj, a posebno kritički duh i strog kritički odnos prema svojim suvremenicima i njihovim slabostima.

Što se tiče njegova obrazovanja u mistici (tesavvufu) i njegova stupanja u derviški red, o tom također nemamo nikakvih pisanih i pouzdanih podataka. Naime, ne nalazimo nigdje podatke o tom, gdje i kod koga je primio svoje tesavvufsko znanje i gdje i ko ga je uveo u derviški red, – kako smo to gore napomenuli. U tom pogledu imamo samo neke historijske činjenice i okolnosti, iz kojih možemo izvesti zaključke i tako doći do nekog saznanja o tom pitanju.

Prije svega činjenica je, da je Ilhamija bio odani i izgrađeni mistik mutesavvif. (sljedbenik tesavvufskog učenja) i praktični derviš. Stupanj njegova znanja i njegovo poimanje i stanovište u tesavvufu, ukazuju na njegovu ličnu vrijednost i moralnu čistoću, kao i na vrijednost njegova učitelja (šejha), koji ga je učio i pomagao mu u njegovom izgrađivanju.

U vrijeme Ilhamijinog školovanja i razvijanja, najbliži i njemu najpristupačniji centar sufijskog obrazovanja i aktivnosti bila je Fojnica, odnosno tekije u njenoj okolini: u Živčićima i na Oglavku. Prvu od njih, tj. onu u Živčićima, zapravo u selu Vukeljićima, koje se nalazi sjeverno od Fojnice, a pripada džematu Živčići, osnovao je učeni i pobožni Husejn Zukić, zvani Husejn–baba. To je naš čovjek, rodom iz tog sela, koji je početne nauke učio u Fojnici, a zatim se školovao u Sarajevu i Istanbulu. Za vrijeme školovanja u Istanbulu, posjećivao je i čuvenu nakšibendijsku tekiju Muradijju i slušao predavanja njenog šejha. Svojim vrlinama i duhovnom darovitošću, privukao je pažnju i odušević svoga učitelja u tesavvufu, koji ga je primio u derviški red i poslije mu preporučio da posjeti znamenite tekije u Maloj Aziji, Buhari i Semerkandu, radi još većeg produbljivanja svoga znanja iz tesavvufa. Kad je i to obavio, onda se vratio u svoje rodno i zabačeno selo Vukeljiće, udaljeno dva sata hoda na sjever od Fojnice. Tu je, po uputi svoga šejha, osnovao tekiju. Tako je nastao prvi od dva centra tesavvufskog prosvjećivanja u okolini Fojnice.

Osnivač i prvi šejh Živčićke tekije, Husejn–baba, istaknuti poznavalac šeriata i islamske teologije i produhovljeni sufija, razvio je živu islamsku kulturnu djelatnost u svom kraju, među zdravim ali neukim seljacima, koji su s puno pažnje i naklonosti slušali i prihvatali dobronamjerna kazivanja i savjete svoga plemenitog učitelja i prosvjetitelja. Šejh Husejn, kao učen čovjek, dobio je mjesto predavača i u Fojničkoj medresi. To je sve bilo negdje u drugoj polovini 18. stoljeća.

Radeći na medresi i držeći povremeno predavanja (vazove) u fojničkim džamijama, učeni šejh Husejn ubrzo je stekao veliko poštovanje kako kod širokih slojeva naroda tako i kod ulema među kojima i kod fojničkog kadije Mehmeda. Godine 1785. u kadije Mehmeda rodio se sin Abdurrahman. Kad je dijete doraslo za srednje škole, imalo je sve znake darovitosti i volju za nauku, pa ga otac upisa u fojničku medresu i dade ga na školovanje i odgoj Šejh Husejnu. Šejh je svog darovitog učenika Abdurrahmana upućivao kako u nauci tako i u tesavvufu (misticizmu), i kad ova dostiže dovoljan stu-

panj u tesavvufskom odgoju, šejh ga uvede u derviški red još u njegovim mladićkim godinama, dajući mu nadimak Sirri (upućen u tajne). Po preporuci svoga šejha Husejn–babe, mladi derviš Abdurrahman uskoro se oženio jednom udovicom iz sela Oglavak, nedaleko od Fojnice. Tu, gdje je još odavno postojalo naselje, koje je uništila i opustila kuga, podigao je on, također po preporuci šejha, tekiju, čiji je on postao starješina (šejh). To je bilo početkom 19. stoljeća, negdje oko godine 1802. Tako je nastao drugi sufijski centar u blizini Fojnice.

U jednom od ova dva centra, i kod jednog od dva navedena šejha, stekao je osnovno sufijsko poimanje i imao prve dodire i poznanstva s pripadnicima tarikata naš Ilhamija. To zaključujemo po tome, što nije poznato da je on putovao u dalje centre radi stjecanja naobrazbe – kako smo to ranije rekli. Prirodno je onda, da je i svoje znanje i sufijski put našao u svojoj najbližoj okolini, koja mu je to omogućavala.

Prema predaji, koja se prenosila u derviškim redovima kod nas, Ilhamija je učenik (murid) u tesavvufu šejh–Abdurrahmana Sirije. Sudeći pak po nekim historijskim činjenicama, koje ranije nisu bile poznate ni uočene, ta nam se predaja čini neprihvatljivom. Šejh Sirrija je, naime, bio isuviše mlad i još sam nedovoljno upućen u tesavvuf, u vrijeme kada je morao biti učitelj (šejh) Ilhamiji, koji je inače znatno stariji od njega po godinama života, kako se to vidi iz prije navedenih datuma njihova rođenja. U vrijeme kada je Ilhamija dovršio svoj rad, o kome je ovdje riječ, imao je dvadeset i osam godina života i bio je već upućen i izgrađen alim i sufija (mistik). To je bilo 1216. (1801.), kako je to zabilježeno na kraju njegova rada. Šejh Sirrija je mogao tada imati 16–17 godina života. Da bi mogao izgraditi vrsnog učenika (murida) i mistika kao što je Ilhamija, morao je i sam biti vrstan učitelj (šejh) u tesavvufu i početi podučavanje prije tog datuma bar na dvije–tri godine, dakle još u vrlo mladim dječačkim godinama, a neprirodno je i nelogično, da postane takav šejh i vrstan učitelj u tako ranoj mladosti. Zato je, držimo, pravilnije uzeti da je naš Ilhamija učenik (murid) šejha Husejna iz Živčića, kao i Sirrija. Predaja, koju navodi Dr. Šaćir Sikirić, (v. njegove radove: Pobožne pjesme – Ilahije – Šejh Abdurrahmana Sirrije, Sarajevo, 1941. str. 5 i Tekija na Oglavku, Kalendar "Gajret" 1941. str. 45), po kojoj je Šejh Husejn proizveo derviša i šejha jedinog, svog murida Sirriju, neodrživa je, jer tako učen sejh, kao što je bio Šejh Husejn, sa svojom tekijom koju je sam podigao i vodio, sigurno je imao više učenika, među koje mi, s velikim stupnjem sigurnosti, ubrajamo i Ilhamiju. Što nigdje ne nalazimo pisanog spomena o tom, pa ni kod samog Ilhamije, to ne može biti prepreka našem mišljenju, jer sve okolnosti ukazuju da je ono ispravno, a nekih osnovanih protudokaza nemamo.

Pored svega rečenog, sudeći po mnogim okolnostima, stječe se dojam, da je kod njega samo izgrađivanje bilo značajan faktor u njegovu duhovnom razvitku. On se očito sam usavršavao čitanjem vjerske i, posebno, tesavvufske literature i njenim razrađivanjem na svoj način i prema svom shvaćanju. U tom mu je pomagala okolnost, što je, čini se, bio veoma bistar i nadaren čovjek, a uz to je posjedovao marljivost i jaku volju. Njegov nutarnji, duhovni život bio je veoma jako razvijen. Naročito se mnogo bavio sufijskim meditacijama. Kroz sve to, on je u sebi izoštrio sufijsko osjećanje i poimanje, koje je lako izražavao u sroku ili stihovima na našem i turskom jeziku, jer je imao pjesničkog dara. Ako mu je trebalo, on je, na primjer, u stihove na našem jeziku bez ustručavanja uplitao i utkivao arapske, turske i perzijske riječi. Sve te svoje sposobnosti, osjećanje i poimanje, a naročito svoje sufijske meditacije, on je smatrao nadahnućem od Boga, pa je sebi i uzeo pjesnički pseudonim *Ilhami*, što bi značilo: *nadahnuti* (od arapske riječi ilham – nadahnuće). To se razumije iz njegovih vlastitih izlaganja o svom sufijskom pravcu i dostignućima:

"Hvala Bogu, cjelokupno saznanje je od Njega: Njegovu Poslaniku želim biti žrtva (kurban). Postao sam oduševljen i zanesen društvom Božjeg poslanika... Utjecaj Poslanikov osjetio sam u svojoj duši, prije nego mi se otkrilo (tedželli) njegovo biće.

Zanesen (medžzub) sam njegovim savršenstvom, još prije nego se potpuno digao zastor (perde) sa mog srca.

Ne proučavajući uopće metriku i njena pravila, počeo sam da nižem pobožne pjesme i stihove po ovim metrima. To je posebna pažnja i dar (inajet) od Boga... Ja sam pripadnik i dijete (evlad) Uvejsa *i Hidra (sveti, odabrani Božji ljudi, evlije), a uputstvo (na njihov put) došlo mi je od Milostivog.*

Sufijski princip primih (telkin) od Hidr Il'jasa, prije nego sam stigao do Bejtullaha (Kabe).

Uputstvo (iršad) u tesavvuf nadoh i dobih prije nego sam stigao do učitelja (šejha).

Veliki učitelj Behai (Pir Behai) [1] *učenjak je, pomoć i hrana duhovna, stožer vremena. Njegove darove sam zaželio". (V. rukopis iz Visoćke tekije, list 62).*

Razumljivo onda, što je imao punu samouvjerenost u krajnju istinitost svojih misli, uvjerenja i riječi. Na kraju jedne svoje ilahije na arapskom jeziku, on kaže: Ovo je Božji rob Ilhamija, čije je nadahnuće (ilham) božansko (rebbani), a riječi dar Milostivog (rahmani).

Na kraju slijedeće ilahije na turskom jeziku, on zanosno uzvikuje: Ilhamijino nadahnuće i govor su sušta istina ... (v. Divan, 1.2–3).

Zato ne nalazimo da igdje opširnije govori o nekom svom određenom učitelju ili šejhu, kod koga je slušao nauku i stekao obrazovanje. On u jednoj kasidi kaže samo općenito: Ulemi priznajem prednost i čast (fahr), jer od njih potječe moje znanje ('ilm) ..., a učiteljima (mešajih) tesavvufa pripada svako dobro za stupanje (suluk) u red.

Iz svih njegovih radova vidi se da je bio krajnje odan i zanesen svojim idejama, da je kroz te ideje izgradio u sebi jak duh, čvrst karakter i moralnu odvažnost do tog stupnja, da se, u svojoj borbi za istinu i za svoje ideale, nije nikog i ničeg bojao. Uza sve to, bio je veoma blizak narodu, govorio mu jednostavno i razumljivo, volio ga iskreno i saosjećao s njim, živio i patio kao i on, pa je i njega narod vanredno volio, vjerovao u njegove svete vrline i njegove nadarenosti (keramete) i poštovao ga.

VRIJEME I PRILIKE

Ilhamija je živio i radio na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće (1773–1821). To je vrijeme koje predstavlja jednu od najburnijih epoha u Evropi uopće, kao i u Turskom carstvu posebno. Ta dva svijeta: Evropa sa svojim evropskim narodima i kršćanstvom, i Tursko carstvo s islamskim narodima i islamom – predstavljali su, u to vrijeme, dva moćna bloka, koji su se suočavali u sukobu međusobnih njihovih interesa. Bosna je tada bila u sastavu Turskog carstva i islamskog svijeta.

Turska nazadovanja u Evropi počinju još u drugoj polovini 17. i nastavljaju se kroz 18. stoljeće. Ta nazadovanja imala su svoj poseban odjek i odraz u Bosni, koja je,

---

1) To je Behauddin pir Muhammed en-Nakšibendi (umro 791/1389), osnivač nakšibendijskog reda, kome je pripadao Ilhamija.

kao granično područje, bila – tako rekuć – direktno izložena udarima neprijatelja izvana i tako ugrožena u svom miru i opstanku. Samo područje Bosanskog pašaluka – Bosne, koje je za dulje vremena bilo veće od područja koje su držali nekadanji bosanski kraljevi, stalno se povremeno, od rata do rata, smanjivalo.

Uz to je, naročito muslimansko stanovništvo u Bosni, tokom 18. stoljeća, stalo u svom razvitku, usljed pogibija u mnogim ratovima i strahovitog pomora od kuge, koja je često harala. Samo u Rusiji i Perziji izginulo je oko 20.000 najboljih bosanskih vojnika, a po tom je došla kuga, koja je mnogo ljudi pomorila, i mnoga sela opustila. Razbijeno tako i razasuto, muslimansko stanovništvo ostavlja sela i silazi u gradove. Bilo je slučajeva, da je muslimanski seljak prodavao svoju zemlju bogatašima, dolazio u grad i dobiveni novac olako trošio, pa brzo ostajao bez igdje išta, prisiljen da radi na nadnicu ili da se zaposli kao sluga.

Na sve te nedaće došle su još mnogobrojne društvene slabosti: znatno opadanje reda, discipline, zakonitosti i morala. Dok su nekad prije, stoljećima, sve te vrijednosti bile na uzornoj visini, dotle su one tada bile uzdrmane, ugrožene i napuštene. Neznanje, razuzdanost neodgojenih ljudi, svakojako nasilje pojedinih silnika, spletke i podlosti šićardžija i egoista, uzimale su maha na sve strane i davale svoj negativni pečat društvu i vremenu. Uprava i vojnička organizacija također znatno slabi, pa se pojavljuju svakojake bune i hajdučije.

Borba oko ukidanja starog vojnog reda janičara i zavođenje moderne regularne vojske (nizama), prouzrokovali su i nanijeli mnoge poteškoće i zla u Bosni i odnijeli mnoge dužne i nedužne živote.

U takvim okolnostima, razumljivo je, da je prosvjetno stanje muslimanskog stanovništva bilo posve zapušteno. Njihovo školstvo, posebno, poslije nekadanjeg cvjetanja i napretka bilo je tada u slabom i primitivnom stanju.

Službena "ulema", posebno muftije, nisu ni htjeli ni umjeli ništa učiniti za poboljšanje stanja u muslimanskom školstvu i prosvjeti, jer su i sami bili zaostali i nesposobni, a imali su, uz to, sasvim druge zadatke i ideale. Moćnicima toga vremena kao da je bolje odgovaralo pokvareno svećenstvo i primitivan narod. U takvoj sredini ne izostaju ni negativne značajke, kao što je glupi, nerazumni konzervatizam i fanatizam u vjeri. (Bašeskija navodi slučaj iz tog vremena, da su dvojica mladića muslimana, koji su pušili uz ramazan, bili obješeni).

Isto tako, u nedostatku pravilnog i zdravog vjerskog obrazovanja, narod se odavao svakojakom praznovjerju i lošim navikama, što bilježe mnogi dokumenti iz tog vremena, strani i domaći. Bašeskija nabraja poimence, mnoge, koji su se bavili praznovjerjem kao zanatom. Naročito su mnogo bili uobičajeni zapisi, razni talismani i hamajlije. (Muslimani su, ponekad, tražili zapise i kod katoličkih redovnika franjevaca).

Očito, dakle, jedan loš upravni i prosvjetni sistem odrazio se negativno na mentalitet i duhovni profil stanovništva. To se najbolje vidi i po tom, što se među muslimanima, u to vrijeme, širi broj onih koji javno piju, pa čak i onih koji otvaraju krčme. U Sarajevu, koje je stoljećima bilo uzor po ljepoti i čistoći grada, kao i po trezvenosti i kulturi stanovništva, nalazila se 1784. godine 21 mejhana, gdje su se opijali naši građani svih konfesija, pa i muslimani, iako su vlasti pijanstvo kažnjavali batinanjem. Pijani ljudi su tada napadali noćne stražare, a opijala se i straža, kao što su mnogi pili i kod kuće, – kako nam to sve priča Vl. Skarić.

Podizanje discipline, kulture i vjersko–moralne svijesti tadanjeg muslimanskog društva i uleme, bilo je onemogućeno čitavim kompleksom negativnih faktora, kao što su: vjersko-prosvjetni, ekonomski, politički i društveni faktori, koji su stvarali jedan poseban nezdrav mentalitet, način života, mišljenja i rada, sa težnjom više raspadanju nego nekom zdravom i trijeznom životu. Sva ta drama raspadanja jednog carstva i poretka, a u njima i našeg muslimanskog društva, kao da je imala svoj kritični zaplet, svoju krizu, baš u vrijeme Ilhamije i u godinama pašovanja Dželalije.

Još nešto ranije, kada je na prijestolje stupio sultan Selim III (1789–1807), tursko carstvo se nalazilo na rubu propasti.

Kratko rečeno, narodi turskog carstva, pa među njima i bosanski Muslimani, preživljavali su tada jedno dekadentno i teško bolesno stanje.

No, pored svega toga, snage i aktivnosti zla, iako su imale veliki utjecaj u tom dekadentnom razdoblju, nisu potpuno ugušile svaki dah, život i djelatnost dobra. Povijest i toga doba ne može reći da je sve bilo samo crno. Naprotiv, ona zna i za mnoge svijetle primjere. Ona nam bilježi, pored mnogo crnog, i pozitivne crte dobre ljudske volje, plemenitog htijenja, otimanja od zla i otpora nezdravim i patološkim zahtjevima i ćudima vremena. Takvih lijepih primjera bilo je među ulemom i širokim slojevima našeg muslimanskog naroda.

Ilhamija je svojim stavom i djelom bio jedan od svijetlih primjera toga vremena. On ne samo da nije odobravao slabosti, mane i nasilja svojih suvremenika, nego se protiv toga svesrdno borio pisanom i usmenom riječi, u stihu i u prozi, na našem "bosanskom" i na turskom jeziku. On je bio u neku ruku predstavnik, simbol i glasnogovornik svih pozitivnih i zdravih snaga svoga vremena i svoga društva.

Sve te pojave, slabosti i poremećaji u muslimanskom društvu, moralni pad i opadanje ekonomske i političke moći, neznanje i kulturna zaostalost uopće, – sve se to bolno odrazilo na duši Ilhamije. On je, vidi se, bio usko vezan sa svojom zajednicom i za nju je mnogo brinuo. Sve njene rane duboko je osjećao.

Ilhamija je, ne samo kao učitelj, propovjednik i sufija, nego i kao vjerni sin svoje domovine i svog naroda, osjećao svojom dužnošću da kritikuje, savjetuje i proučava svoje suvremenike i sugrađane, da ih poziva plemenitom i pozitivnom životu i radu i da šiba njihove slabosti i mane. On je to i činio i protustavio se jednom teškom vremenu, s punim žarom i plamenim zanosom, kako bi pomogao i učinio dobro ljudima.

PISANI RADOVI ILHAMIJE

Pisani radovi Ilhamije, koje nam je ostavio, rađeni su na našem i na turskom jeziku, a nekoliko njegovih kraćih sastava ima i na arapskom jeziku. Na našem jeziku su mu dvadesetak pobožnih i poučnih pjesama (ilahija i kasida) i jedna mala islamska početnica (ilmihal) za djecu. To je veoma kratko djelo, pisano popularno, o najosnovnijim islamskim propisima i dužnostima, koje musliman treba da zna. U narodu je bilo poznato pod nazivom: Ilmihal Hadži Abdulvehhab-efendije, a prenosilo se i širilo prepisivanjem. Jedan primjerak te početnice u rukopisu nalazi se u Gazi Husrev–begovoj biblioteci (pod br. 2929). Ilhamija je jedan od najplodnijih pisaca starijeg vremena na našem jeziku.

Na turskom jeziku mu je, pored gore navedenog priručnika "Tuhfetul–musallin", zbirka pobožnih i poučnih pjesama (ilahija i kasida). To je zbirka pjesama, koja zapravo čini Ilhamijin "Divan". Jedan rukopisni primjerak toga Divana nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (pod br. 3056). To je jedini primjerak ovog Divana, za koji se samo donekle saznalo, tek kad ga je pronašao i spomenuo Hadži Mehmed Handžić (v. njegov navedeni članak, – Hrvatski dnevnik od 21.I 1940., str.15). No, Handžić tada nije identificirao ovaj primjerak, jer – po svom ustaljenom običaju – nije uopće naveo ni gdje se on nalazi, ni pod kojim brojem. On samo kaže: "Preda mnom je jedan primjerak Ilhamijina Divana...". Iz toga se nije uopće moglo znati gdje je taj primjerak, pa je sve ostalo nepoznato i istraživačima nepristupačno, kao da primjerak i ne postoji. Pišući o ovoj temi za *Anale*, mi smo istraživali i pronašli ovaj primjerak Divana u Gazi – Husrevbegovoj biblioteci, i uvjerili se da se kod Handžića radi baš o ovom primjerku, koji ovdje iznosimo na svjetlo dana, kako bi bio pristupačan istraživačima naše kulturne baštine. Naslov zbirke u ovom primjerku napisan je crvenom tintom u vrhu prve stranice, a glasi:

Divani Šejh el–Hadž es–Sejjid Abdulvehhab Ilhami–baba el–Bosnevi (Zbirka pjesama šejha Hadži–Sejjid–Abdulvehhaba Ilhami–babe Bošnjaka). Zbirka je malog formata (18 x 12 cm, pismo 15 x 9 cm), sa 37 lista. U njoj se nalazi po nekoliko Ilhamijinih pjesama na arapskom i na našem jeziku, ali ih je velika većina na turskom jeziku. Prepisivač je, vidi se, nastojao da u jednu zbirku sabere sve Ilhamijine pjesme do kojih je došao, bez obzira na kome su one jeziku. Od toga su na arapskom jeziku četiri spjeva i nalaze se na početku Divana. Na našem jeziku je jedanaest pjesama u drugoj polovini Divana. Ostalo su pjesme na turskom jeziku, a ima ih 38. Na završetku je jedna pjesma također na turskom jeziku, od nekog drugog pjesnika.

Prema zabilježenom datumu na kraju, vidi se da je prepis ove zbirke dovršen 1259/1843. Prepisivač nije zabilježio svoje ime, ali – sudeći po njegovu prilično lijepom i pravilnom rukopisu, bio je dosta pismen čovjek.

U najnovije vrijeme pronašli smo još jedan primjerak Ilhamijinih pjesama. Ovaj primjerak nije u zasebnom svesku, nego je uvršten u veću rukopisnu zbirku pjesama i članaka područja tesavvufa. Pjesme su velikim dijelom od naših autora. Zbirka je vlasništvo Visočke tekije. U njoj su pri kraju sabrane zasebno Ilhamijine pjesme, na 18 lista velikog formata (28,5 x 17). Tu se nalaze pjesme na svim gore navedenim jezicima, ali ih ima veći broj nego u prethodno navedenom Divanu. Na arapskom jeziku su i ovdje 4 spjeva, na našem jeziku (13) a na turskom 46. Sve pjesme, koje se nalaze u ove dvije zbirke, nisu iste, nego u svakoj od njih ima ih po nekoliko, koje se u drugoj zbirci ne nalaze. Iz datuma na kraju vidi se, da je prepis ove druge zbirke nešto malo stariji od prepisa prethodne zbirke, jer je ova druga "visočka zbirka" prepisana 1256/1840. Prepisivač je ove zbirke neki Salih Emin koji je, koliko se vidi, bio prilično učen čovjek i imao lijep rukopis. To su najveće zbirke Ilhamijinih pjesama za koje do sad znamo. Lijep broj njegovih pjesama na našem i turskom jeziku nalazi se i u Kronici Muhameda Enveri Kadića, – što ih je on zabilježio iz nekog izvora. (v. Kronika sv. XIX, str. 319–328).

Dvije Ilhamijine ilahije na turskom jeziku, koje se, istina, nalaze i u gornjim zbirkama, našli smo prepisane u jednoj Medžmui, vlasništvo našeg naučnog radnika i istraživača, ing. Alije Bejtića (Orijentalna zbirka u biblioteci Ing. Alije Bejtića, Žepčaka medžmua br. 168).

SADRŽAJ I SMISAO ILHAMIJINIH RADOVA

Od svih njegovih radova kod nas se, uglavnom, do sad pisalo samo o onima na našem jeziku. Ali i u tom što je napisano i rečeno o njegovu radu, nije se niko upuštao da da širu analizu sadržaja i smisla njegovih radova, kako bi bilo jasnije šta je naš pisac htio i čemu je težio u svom cjelokupnom književnom stvaranju. Zato se ovdje želimo posebno osvrnuti i ukazati na sadržaj, značenje i cilj Ilhamijina rada. Glavne ciljeve svog stvaralaštva on je izložio u sastavima na našem jeziku. Zato ćemo se, pri analiziranju tog pitanja poslužiti najviše primjerima iz tih sastava.

Ovdje se može odmah općenito reći da su svi njegovi radovi moralnopoučnog sadržaja i da su prožeti tesavufskim duhom. Sve što je pisao i govorio odiše iskrenošću, toplinom i jakom željom, da se time probudi i oživi vjerski moral njegovih suvremenika i da se uklone razne mane, slabosti i grijesi, u koje su oni bili ogrezli, – kako to on često ističe s osjećajem bola u duši. On je svoje ilahije i kaside nizao prema potrebama i za potrebe svoje sredine i svoga vremena. Iz njih vidimo kakve su bolesti mučile njegove suvremenike, i prema njegovoj dijagnozi, kako je on želio liječiti te bolesti. Njegova razmatranja i pouke u tim spjevovima dati su, uglavnom, na popularan način, jednostavno i kratko, bez nekih širih objašnjenja.

Nakon razmatranja i upoznavanja svih slabosti svojih sugradana, Ilhamija je bio mišljenja, da treba dati najefikasniji lijek, a to je, po njegovu shvatanju, vjerski preporod, duhovno buđenje i moralno ozdravljenje putem vjerske obnove, putem pravilnog vjerskog prosvjećivanja, koje je bilo zamrlo i izgubilo se. Zato je njegov prilaz duhovnom buđenju i moralnom uzdizanju društva bio kroz vjersko prosvjećivanje i vjerski rad, bilo to u obliku poučnih spjevova (kasida), bilo u obliku kratkih priručnika za vjersku pouku.

Jedna od najznačajnijih njegovih kasida na našem jeziku je svakako ona, kojoj bismo mogli dati naslov, prema njenom početku "Čudan zeman nastade!" U njoj se sastavljač tuži na svoje vrijeme i ljude svoga vremena, na razne društvene predstavnike i faktore, a posebno na ulemu. Tu nam on, zapravo, daje sliku vremena i svijeta oko sebe, kako ih je on vidio. Svakako je interesantno, bar ukratko, izložiti to njegovo gledanje. Ljudi su svojim grijesima i zlodjelima, svojim odstupanjem od vjersko-moralnog života i puta, dali pečat svom vremenu, pa je i ono postalo "čudno", neobično, – kaže Ilhamija.

"Čudan zeman nastade,
sve zlikovac postade!"

Ilhamija, kao da je osjećao, da bi ga njegovi zluradi protivnici mogli ugroziti i optužiti, da on svojim prethodnim riječima ocrnjuje i vrijeđa najveće državne ličnosti, paše i vezira, pa se na kraju ove kaside ograđuje od takvih podvala. On izričito dalje kaže da "veziri pravo sude", pa i paše dobro govore, pozivaju i "bude" učmali svijet, – ali drugi, niži službenici oko njih, većinom su izdajnici, murtati, koji pogrešno tumače svoje pretpostavljene. Oni pogrešno prenose narodu naredbe, službene note, predpostavljenih vezira i paša:

"Svi veziri pravo sude,
pa i paše dobro bude,
al murtati krivo gude".

Službenici koji su u narodu koji sprovode državnu politiku, većinom su loši, nesposobni i zli ljudi, pa plemenitom čovjeku ne ostaje drugo nego da "hudi" (vehne i samire), kad to sve vidi:

"Ko je dobar, vrlo hudi,
kad je više zlijeh ljudi."

Ovdje se Ilhamija u svojoj kritici pokazuje umjeren i oprezan. On nastoji, vidi se, da bude pravedan, pa da nikom ne tovari na leđa grijehe koje nije počinio. Iz cjelokupnog njegova rada dobija se dojam da je to njegovo osnovno stanovište u prosuđivanju o ljudima.

Nu, na drugom mjestu, u jednoj drugoj kasidi, on govori drukčije, moglo bi se reći suprotno ovom lijepom mišljenju o pašama. On tamo izričito kaže za neke paše, navodeći ih po imenu, da su narodu davali prazna obećanja i da su lagali. Njihove laži su tako krupne i vidljive, kaže on, da i goveda za njih znaju i vide ih, a kamoli da ih ne vide ljudi.

Đe li ti je Halil–paša,
A musafir Ali–paša?
I goveda znaše naša,
Đe to biše laži vaše?
Postidte se, sramota je.
Pobojte se, grehota je.
Što činite, promislite!
Đe to biše laži vaše?

Ove Ilhamijine riječi (v. M. Handžić, Književni rad, Sarajevo, 1933, str. 93), predstavljaju suprotnost, s njegovim gornjim stavom.

Kao brižan narodni prosvjetitelj, on svoje savremenike još poziva da se prihvate nauke i knjige.

U tom smislu, on kaže:
"Džehl kufru, to je brat."
(Džehl – neznanje, kufr – bezvjerstvo).

Školskoj djeci – očito pod utjecajem sarajevskog pjesnika Razije, očinski savjetuje:

Hajde sinak te uči,
po sokaku ne trči.
Ko je džahil i neznan,
Sam je po se nesretan,
Kod Boga je grehotan
i kod svita sramotan.
Uči sinak i piši ...

Istražujući i proučavajući Ilhamijine *kaside i ilahije* naročito one na našem jeziku u raznim dosadašnjim izdanjima i u rukopisima, zapažamo da su one date u različitim verzijama, koje se međusobno znatno razlikuju, (osobito) u pojedinim stihovima i napjevima. Ta različitost prelazi ponekad u suprotnost i protuslovlje. Da, pored gore navedenih stihova, iznesemo još nekoliko primjera:

U kasidi *"Dervišluk je čudan rahat"*, prema verziji u izdanju Sejfuddina Kemure (n. m. 43), četvrti stih se ponavlja kao refren, a glasi: *"Hajde derviš u tekiju!"* Prema Kapetanovića verziji, mjesto tih riječi, refren je: *"Allah, reci ti!"*.

U ilahiji: "Potlje Jednog ne miluj!", prema dosad poznatim i objavljenim verzijama, refren je: *"Drž' se dobro šejha svog!"* Međutim, prema verziji te ilahije, koju smo našli nedavno u jednoj bilježnici iz godine 1840., dakle pisanoj do dvadeset godina poslije smrti autora, nema toga refrena o šejhu (šehu), nego je refren: *"Allah, Allah, aškullah"*.

U kasidi "Što god radiš, pravo radi, druže!" – neko je zabilježio refren: "Allah, Allah, udri sabljom Vlaha!!" – u strofi koja, prema toj verziji glasi:

Nu Miloša, ja čudna hajoša,
On Moskovu mlogo *daje groša,*
Al s'on plaši od turskije duša,
Allah, Allah, udri sabljom Vlaha!

Isti refren nalazi se i u Rukopisu iz Biblioteke visočke tekije (v. l. 75). U izdanju, koje je objavio Kemura (n. m. 50), ta strofa i refren glasi:

No Miloša, ja čudna hajoša,
Od Moskova puno prima groša,
Allah, Allah, šta će bit od vlaha!?

Prirodno je i jasno, da sve ove verzije, sa svojim različitostima, nisu i ne mogu biti autentične u odnosu na njihova autora. Nameće se onda pitanje samo po sebi, šta je od toga autentično a šta nije, iako ovakvo pitanje – koliko nam je poznato – do sad kod nas nije niko postavio. Da bismo mogli dati siguran odgovor na ovo pitanje, potrebno bi bilo imati originalne Ilhamijine sastave, koje je on pisao svojom rukom (autografe) – što mi, na žalost, nemamo i ne znamo da oni uopće postoje. Kad je to već tako, onda je potrebno baciti pogled na cjelokupni Ilhamijin rad i u njemu naći njegovu glavnu, osnovnu smisao - vodilju, njegovo načelno mišljenje i stanovište, duh koji prožima i usmjerava svo njegovo učenje, pa prema tome odrediti šta njemu pripada i šta mu može pripadati u različitosti tih verzija, kad već nemamo njegovih autografa.

Pri svjetlu toga načela i kroz tu prizmu, da sad osmotrimo navedene primjere:

Gornja Ilhamijina kritika, upućena na adresu nekih paša, znači, da je on svoje ranije mišljenje o njima izmijenio i kad je vidio i saznao za neke njihove nepravilnosti, on ih je osudio narodnim načinom govora i izražavanja. Te njegove oštre riječi osude znače da je on kritikovao i visoke ličnosti ondašnje turske politike, kao što su ih kritikovali mnogi naši ljudi. No, ovdje u najmanju ruku, moramo ustanoviti da je takav način izražavanja u suprotnosti s onim, što on na drugom mjestu kaže:

U besjedi budi blag!
Nemoj psovat nikoga,

makar bio za toga,
Svak će doći pređ Boga!

Ovo, istina, kod njeg nikako ne znači, da je on uopće protiv kritike i osude onih ljudi, koji svojim postupcima nanose štetu društvu, nego znači da je on za takvu osudu, ali "blagom besjedom" i otvorenim savjetom. Ako je ponegdje, blagu besjedu zamijenio oštrom riječi, to je znak da je izazvan i ozlojeđen lošim i štetnim pojavama koje su prešle svaku mjeru, pa je smatrao da je pravilno izreći im oštru kritiku.

Refreni: "Hajde, derviš, u tekiju" i "Drž se dobro šeha svoga", držimo da nisu autentični, jer se u najsigurnijim verzijama dotičnih kasida ne nalaze. Istina, to su stara derviška pravila, naročito kod nekih redova (tarikata), ali čini se, Ilhamija nije bio derviš koji na njima mnogo insistira, u tako općenitoj i apsolutnoj formi, kako se to vidi iz cjeline njegovih radova. On nigdje u svojim sastavima ne glorificira svoga šejha u velikoj mjeri, kako to neki tarikati i derviši čine. On nam, na primjer, nije zabilježio ni ime svoga šejha, niti nam je kazao ko je taj. Uz to znamo da se on kritički osvrće i na ponašanje mnogih derviša. U svom glavnom djelu "Tuhfetul–musallin", 37, govoreći sa sufijskog stanovišta o dalekosežnom značenju i smislu formule *tevhida* (kelimei–tevhid), on kaže da to ne shvaćaju "većina proste neuke mase, nehatni uspavani duhovi i *posebno većina pripadnika reda* (tarika) i derviši heretici (zenadikai–dervišan) ..." Kad sve ovo uzmemo u obzir, teško je onda usvojiti tvrdnju, da on tako naglašeno i općenito usvaja i razvija parolu: "Drž' se dobro šejha svog", jer on dobro zna da i šeh može biti grešnik, a ako je takav, onda, po njegovu učenju, ne treba da ga iko drži svojim uzorom. U takve stihove nesigurne vjerodostojnosti, moramo ubrojiti i riječi koje mu se pripisuju, a koje glase: "Ako nećeš derviša, iz vire si iziša'!" Zna se, naime, Ilhamijino nastojanje da se drži ortodoksnog tesavvufa, tj. onog tesavvufa koji je strogo u granicama šeriata, iako ponekad, u časovima dubokog mističkog zanosa, nije u tom uspijevao. Istina, gornji stih nalazi se u njegovu Divanu, ali to ne umanjuje našu sumnju u njegovu autentičnost. On na jednom mjestu preporučuje, da treba *težiti šeriatu kao glavnom cilju, a biti prijatelj* derviškom redu. *(Ragbet čini šeriatu, a dost budi tarikatu!).*

Refren: "Allah, Allah, udri sabljom Vlaha" – ako je uopće od Ilhamije potekao – treba pažljivo razmotriti i dati mu ono tumačenje koje je kod njeg imao ili mogao imati. Prije svega, mi držimo da te riječi nisu autentične i da je vjerodostojnija ona verzija dotične kaside, prema kojoj se te riječi ne nalaze kao refren, nego druge, koje smo gore naveli.

Istina, značenje pojma "Vlah" može biti dvojako, u zavisnosti o odnosu dotične osobe prema muslimanima i muslimanskom društvu. Prvo, značenje toga pojma kod Bosanskih Muslimana je: onaj koji ne vjeruje, nemusliman, prvenstveno kršćanin. Takva osoba, međutim, može biti u stavu ili odnosu neprijateljstva prema muslimanima, pa "Vlah" u tom slučaju označava neprijatelja, dušmana, koji je ustao protiv muslimana s oružjem u ruci. To je jedno značenje pojma "Vlah", koje se često misli u narodnom govoru kod Bosanskog Muslimana, kad je riječ o obostrano tragičnim borbama "s vlasima". Drugo značenje ovog pojma, također vrlo često, je: onaj koji nije pripadnik islama, ali je prijatelj, nemusliman, miran i čestit građanin, ili komšija; možda i lojalni podanik islamske države. U prvom slučaju, kad naziv "Vlah" označava aktivnog neprijatelja protiv islama i muslimana, – mogla bi se koncedirati i interpretacija u smislu posezanja za "sabljom".

Ako bi se uzelo ili pretpostavilo, da je predmetni refren ipak autentičan, onda se on odnosi samo na takav slučaj. Ovdje je, možda, vrijedna pažnje činjenica, da je kasida u kojoj se – prema nekim verzijama – nalazi dotični refren spjevana i data baš u vezi tadašnjih buna na Balkanu i onih ratova s Austrijom i Rusijom, – što se vidi iz njezina sadržaja.

(... Der izvedi Aliju iz grada,
pa pogledaj ti od Vlaha jada.
Krimu podaj odsvakle imdada (pomoći).
Nuto čudnih od Moskova jada,
Čuvaj Njemče sve četiri strane,
Dervent–Broda a i naše Sane,
Od Zemuna di Vlasi jarane.
Nu Miloša, ja čudna hajoša...)

U drugom slučaju, kad izraz "Vlah" znači samo nemusliman, koji je inače lojalan građanin, onda Ilhamija nikad ne bi rekao, niti bi mogao reći ili preporučiti, da se prema njemu maše ili udara sabljom. Takve riječi, u ovakvom slučaju, bile bi u suprotnosti sa šeriatom, a osnovni princip Ilhamijina tesavvufa je poštivanje šeriata, naročito u čisto pravnim i humanitarnim pitanjima, kad se nalazi izričit šeriatski propis, kao što je u ovom pitanju. Poznato je, međutim, koliko šeriatsko pravo daje zaštite takvom građaninu u islamskoj državi, i tu nikad niko više nije mogao nešto od sebe proizvoljno dodati ili oduzeti. Pokraj toga, mi nalazimo Ilhamijine autentične riječi o tom pitanju u njegovu glavnom djelu. On se tu dotiče ovog pitanja, govoreći o dostojanstvu i pravima čovjeka uopće: Carstvo čuda i mudrosti ovako je sazdalo i izgradilo čovjeka, u svrhu da čovjek trajno ukazuje na Božju veličinu i jedinstvo, pošto je sazdan tako, da u svojoj gradi sadrži tolike tajne i mudrosti, treba čovjeka poštovati, a ne smije se uništavati, npr. bespravno ubiti, jer iz toga nastaju razne teške posljedice i neredi (fitneler). Ako bi neko pitao, zašto bi ubistvom nevjernika nastale teške posljedice i neredi, odgovor je: Nevjernici (kafirler) su lojalni islamskoj zajednici, i oni lojalno vrše svoje dužnosti, a ima nade da i nevjernik postane jednog dana vjernik. Ali glavni i najjači osnov njihovih prava su hadisi (Muhammedove riječi): Njihova čast je zaštićena kao i naša čast, a tako i njihov imetak; oni imaju prava kao i mi, a i građanske obaveze. – Lehum ma lena, ve alejhim ma alejna" (v. "Tuhfetul–musallin, 1. 21). Kad sve ovo uzmemo u obzir, onda nam postaje logično mišljenje da predmetna parola (refren: Udri sabljom Vlaha!) nije izvorno Ilhamijina.

Iz svega navedenog nam je jasno također, da je u njegovim radovima na našem jeziku bilo izmjena. To su činili razni ljudi, neki svjesno, a neki – vjerojatno – nesvjesno, naročito prilikom prepisivanja ili usmene predaje. Dobiva se, očito, dojam, da je bilo i namjernih podvala od strane neukih derviša i neukih ljudi uopće, koji su htjeli svoja naziranja i nastrane društvene poglede da nametnu sa Ilhamijinim autoritetom. Bilo je tu i zlonamjernih podmetanja Ilhamiji od strane njegovih protivnika. Različitosti u njegovim tekstovima nastale su, koliko se vidi, vrlo rano, još za njegova života i odmah poslije njegove smrti.

Refren: "Allah, Allah, šta će bit od Vlaha", znači zaprepaštenje i strahovanje nad sudbinom nevjernika pred Bogom na Sudnjem danu, te opomenu vjernicima da se čuvaju, i da Boga mole da ih i on sačuva od takve sudbine. Ili: šta će biti od Vlaha u borbi sa Muslimanima, ako ovi ustanu složno i zadušno na odbranu.

U drugim svojim kasidama, Ilhamija se osvrće na razna vjersko–moralna i društvena pitanja, dajući svoje savjete u vezi s njima.

Značajne su mu kaside izdane pod naslovom "Razgovori" (v. Kemura, n. m. 38). To su, u stvari, Ilhamijina razmišljanja o duši (Ja upitah svoju dušu, kaži mi se ko si ti?), o svijetu i njegovoj gradi, o Stvoritelju svijeta, o bezvjerstvu i o grijehu ljudi. On tu postavlja kratka pitanja i daje kratke odgovore, uzete obično doslovno iz Kur–ana, ali vješto komponirano.

Čini se da se Ilhamija, u svojim kasidama, ugledao na svoje prethodnike, a naročito na Raziju (Mehmed ef Velihodžić, zv. Razija, iz Sarajeva, umro 1200 (1785) i na Karahodžu (v. gore).

Djelo *"Tuhfetul–musallin"*, pored navedenih kasida, ocrtava nam puniji Ilhamijin duhovni lik. Da se sada pozabavimo obradom toga djela.

OPĆI POGLED

Djelo je raspoređeno na uvod (*mukaddima*), tri poglavlja (*bab*) završetak (*hatima*), potom Oporuka i savjeti (*Vesaja*), te Dodatak savjetima (*Zejli vesaja*).

Vrsta pisma je arapski novi *nesh*, čitak i lijep, ali u pisanju ima takvih grešaka, na osnovu kojih zaključujemo, da rukopis nije autograf, nego je prijepis nekog nepoznatog prepisivača, koji se nije potpisao.

Turski jezik, kojim je ovo djelo napisano, nije ni klasični turski ni noviji književni turski jezik, nego više naš bosanski jezik po duhu i logici, preveden na turski jezik ili izražen turskim riječima. To je, dakle, turski jezik jednog Bošnjaka, koji misli na svom jeziku i duhom svog jezika, a to onda izražava turskim jezikom. Mnogi naši ljudi, naročito u kasnija vremena, pisali su pa i govorili takvim jezikom, a pravi Turci ("Turkuše) su to primjećivali i nazivali "bosansko–turski". Takav mu je turski jezik i u kasidama i ilahijama koje je na tom jeziku dao.

Sadržaj i sistem obrade ovdje, razlikuju se od onih u prijašnjim priručnicima ove vrste, naročito u "ilmihalima", koji su većinom pisani na uobičajen šablonski način, uz ograničenje na formalističko tumačenje određenih pitanja (islamski i imamski šartovi). Ovdje pak, pored glavne teme o namazu, govori se još o osnovnom načelu islamskog vjerovanja (*kelimeišehadet ve tevhid*), te o lijepom ponašanju vjernika, o moralnom uzdizanju čovjeka u islamu.

Sve ove glavne teme razrađene su srazmjerno dosta opširno, kroz tumačenje mnogobrojnih pitanja, koja su s njima u vezi i koja ih osvjetljuju. U tom tumačenju, pisac se ne zaustavlja na opisivanju i izlaganju forme pojedinih vjerskih ustanova, propisa i dužnosti, npr. o namazu i drugom, nego mu je težište na izlaganju i objašnjenju dubokog vjerskog i moralnog značenja i smisla tih propisa i dužnosti. Posebno ovakva objašnjenja daje o pojedinim propisima u vezi s namazom i o njegovim sastavnim dijelovima i svim onim što se "uči" u namazu. Govoreći o odgoju ljudi i njihovim slabostima, on pokušava da dadne širi naučni pristup tome pitanju, pa posebno govori o biološkoj prirodi čovjeka (insande dort tabiat) i njegovoj psihologiji, razumije se u granicama njego-

va onovremenog znanja i poimanja. To znanje zasniva se na postavkama i shvatanju stare grčke filozofije, koja je prenesena u islamsku filozofiju, posebno u tesavvuf, i naš pisac nije ništa odmakao od tog starog gledanja i shvatanja o svijetu i čovjeku. Tumačenje vjerskih i moralnih pravila i principa, nije suho teoretiziranje, nego je u priličnoj mjeri povezano sa stvarnim prilikama koje su vladale u društvu onoga vremena, kada je pisac živio i radio. Tako nam ovaj rad, unekoliko, pruža sliku ondašnjeg društva kod nas, u vjerskom, moralnom, kulturnom i socijalnom pogledu uopće. Ilhamija je napisao ovaj rad "na traženje nekih učenika i dobronamjernih prijatelja", kako kaže u uvodu. U njem je, vidi se, nastojao da kod vjernika pobudi interes, da ih potakne na razmišljanje i da im pruži takvo objašnjenje islama, kako bi njegovo tumačenje lako prihvatili i usvojili.

U svom razmatranju i tumačenju vjersko–moralnih propisa i ustanova islama, kao i u izlaganju svojih pogleda o svijetu i životu, on se i u ovom radu potpuno drži umovanja mistika (sufija), smatrajući da je to sve u okvirima islama i nastojeći da tako bude.

Odlomak sa temom o griješnim riječima, koje su hereza, koje izvode iz vjere *(elfazi–kufr)* interesantan je po tom, što u njemu navodi mnoge fraze na našem jeziku, koje su, iako primitivnog sadržaja, kolale u ondašnjim manje obrazovnim krugovima i služile za uveseljavanje i šalu. On takve šale osuđuje kao nepristojne, a za neke kaže da znače otpad od vjere.

Na početku se nalazi opširan sadržaj djela (Fihristei Zubdetul–haši'in), koji je, držimo – napisao sam prepisivač. To je, zapravo, kratak prikaz ovog rada i kritički osvrt na njega u kome se veoma pohvalno govori o piscu Ilhamiji i njegovu djelu. Na osnovu toga zaključujemo, da je prepisivač djela i pisac ovog sadržaja neki Ilhamijin učenik ili veliki poštivalac.

Na kraju, u posebnim poglavljima su sufijska razmišljanja autora, njegove poruka i savjeti. Tu on spominje i svoja tri sina, za koje se moli Bogu.

KRATAK PRIKAZ SADRŽAJA

UVOD

Tu se govori o ustanovi namaza (određene dnevne molitve), gdje se objašnjava pojam, smisao i dalekosežno značenje ove ustanove u duhovnom pogledu.

Namaz je glavna pobožnost, majka svih pobožnosti – *ummul–ibadet.* To zato, što se sastoji od pobožnosti tijelom, djelom i riječju. Takva važnost namaza može se uočiti i s druge tačke gledišta. U njemu su sadržane, kao njegovi sastavni dijelovi, mnoge vjerske vrline i pobožni čini: čistoća namjere (nijjet); čistoća tijela i mjesta gdje se vrši namaz; sjećanje na Boga; veličanje Božjeg bića; bježanje i zaštita od šejtana; molitva i obraćanje Bogu Njegovim časnim imenima (esmai–husna); izgovaranje prve i najznačajnije sure Kur-ana: Fatihe; učenje Kur-ana; pregibanje u namazu (ruku' i sedžda, i sjedenje); pozdrav slave Bogu i Njegovu poslaniku Muhammedu itd. Tu se naročito opširno govori o značaju *besmele i esmai–husna,* te o značaju i duhovnim koristima Fatihe. Sevab za učenje te sure samo Bog zna. Njena vrijednost i značaj u duhovnom pogledu i za liječenje mnogih bolesti je veoma velika.

Tu se govori dosta opširno i o *miradžu,* njegovu značenju i značaju, te o njegovoj vezi s namazom. Govori se opširno o značenju i smislu riječi slave, salavata i dova, što se izgovaraju u namazu. *Sama riječ: Subhane Rabbijel–azim* ima sto hiljada značenja.

رسالۂ تحفۃ المصلّین وزبدۃ الخاشعین

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله الذی جعل الصلوٰة عماد الدین
ووعد لمداومة ادائها فلاحًا واجرًا للمحسنین
وان فیها لعبرة ورحمة وبلاغًا لقوم عابدین
وازلف الجنة للخاشعین وبرز الجحیم للتارکین
والصلوٰة علی رسول الله وخاتم النبیین
وعلی اله واصحابه الذین کانوا من الصالحین
وبعد بو عبد فقیره وعاجز با تقصیر
ثیجوی عبد الوهاب بن عبد الوهاب من طلبة
الحاج کریمی زاده اکرمهم الله الزلفی وحسن مآب
بحدیث نعمت وخدمت دین وشریعت وخاشعین
ترغیب عبادت ایچون بعض طالبین واخوان راغبین
التماس ایله نماز حقنده بر مقدمه ایله اوچ باب وبر خاتم ایله تحفة
المصلّین وزبدة الخاشعین مسمّی اولمق اوزره بر رساله جمع ایتمکه شروع
ایدوب اوله که خدای متعال اتمام نصیب ایدوب وجمله مزی مصلّین خاشعیندن
ایلیوب عقوبات کونین وآفات ثقلین دن امین اولوب سلامت
دار سینه داخل اولان مؤمنلردن ایلیه مقدمه نمازك تفسیری
باب اوّل اسباب فرضی وکوکلرك ویرلرك وانسانك بدءا علی لری
ومقاصد اقصی لری وحکم وهیئتلری باب ثانی نمازك حکم وفوائد لری وثواب

ودرجاتلری

Početak "Tuhfetul–musallina..."

Tumačenje kur–anskog ajeta: Inna aredna'l–emanete ales–semavati ve'l-erdi, koje govori o Božjoj ponudi vjerskih obaveza (emaneta) nebesima i zemlji (sura al–Ahzab, 72).

Emanet na ovom mjestu je pet vakata namaza, – kaže Ilhamija, i onda izlaže svoje tumačenje.

Uzvišeni je taj emanet ponudio nebesima, zemlji i planinama, pa su se oni ustegli da ga prime i da se obavežu da će ga vršiti. Samo je čovjek primio (ponio) taj emanet kao obavezu. Tako je ovom ummetu (sljedbenicima islama) postala dužnost (fard) nositi i održavati taj emanet do Sudnjeg dana. Božja volja je oduvijek (ezeliden) htjela, da se ta dužnost i obaveza odnosi na čovjeka, kao umno biće. Nebesa, zemlja i planine nisu umna stvorenja, te ne mogu ni biti zaduženi (mukellef) nekim dužnostima i obavezama, – pa šta onda znači i kakvu smisao ima Božja ponuda neke dužnosti, konkretno namaza (molitve), njima? Očito, bukvalno značenje te ponude ne može se uzeti. Smisao je toga alegoričan (medžazat), jer se tim htjelo ukazati na neke finese, tajanstvene i više mudrosti i koristi ove dužnosti u vezi sa čovjekom. Tako se može istaći slijedeći smisao:

Nemarnog čovjeka upozoriti i trgnuti da se probudi iz svoje nemarnosti;

ukazati da čovjek nije u mogućnosti izraziti punu pobožnost i dovoljnu službu Bogu;

kazati čovjeku da je on umno i moralno sposobno biće;

otkloniti prigovor meleka Bogu (da je čovjek samo grešnik i krvolok) – koji su oni učinili u prošlosti, prilikom stvaranja čovjeka – i opovrgnuti donekle taj prigovor;

istaći Božje vječno sveznanje;

potvrditi Božju raniju riječ melekima u pogledu čovjeka, – što im je, na njihovu primjedbu, rekao: "Ja znam ono, što vi ne znate";

ukazati da je čovjek sposoban za primanje i vršenje raznih zaduženja i zakonskih propisa, što sva tijela, materijalni svijet neba i zemlje, nisu sposobna;

staviti do znanja ljudima, kad griješe i čine zlo, da to nanosi štetu cijelom svijetu, prirodi i njenom normalnom razvitku. Isto tako, kad je čovjek dobar i pozitivan, njegova dobrota i pozitivnost imaju povoljan odraz na svijet oko njeg;

pohvala čovjeku;

istaći veliki ugled pobožnih vjernika kod Boga;

ukazati na nizak pad (do stepena predmeta) onih grešnika koji dostojno i pravilno ne nose emanet (ne vrše namaz);

upozoriti da je čovjek općenito glavno stvorenje *(asl)* među svim stvorenjima;

istaći da su sve blag[illegible] svijeta stvorene radi čovjeka.

Božja volja je bila [illegible] čovjeka. Ona je htjela da njegova tjelesna građa bude od četiri počela, četiri elementa *anasiri erbea)* i peru Božjeg određenja i sudbine bilo je naređeno da to zapiše na "sigurno čuvanoj tabli" gdje se ispisuje sudbina. Ta četiri elementa ljudske građe su ista ona od kojih je sav materijalni svijet izgrađen: zemlja, voda, vatra i zrak. Vječnom Božjem sveznanju bile su jasne unaprijed sve kretnje i aktivnost čovjeka po toj njegovoj prirodi, pa je peru sudbine bilo naređeno da ih zapiše.

Dalje, pisac tumači, kako je ostvarenje te zamisli i plana o stvaranju i postojanju ljudi zahtijevalo stvaranje zemlje i hrane na njoj za čovjekovo boravište i život. To je, opet, iziskivalo stvaranje kiše i atmosfere, a ovo, stvaranje nebesa itd., te je tako sve stvoreno zbog čovjeka i radi čovjeka.

Time je, vjerovatno, pisac htio protumačiti kur'anske riječi:

"Zar ne vidite, da je Allah potčinio i uredio u vašu korist sve što je na nebu i na zemlji? " (sura Lokman, 20).

"On je potčinio i uredio u vašu korist sve što je na nebu i na zemlji..." (Sura-el–Džasije, 13).

Da bi se pak ljudi množili i održavao ljudski rod, kao i sljedbenici prave vjere, trebala je čovjeku žena od njegova roda, i Bog mu ju je stvorio. Kako je čovjek slab i lako pogrešiv, treba da se moli Bogu, a treba još neko ko će za njega moliti. U ovu svrhu je Bog stvorio jedan dio meleka, pa se i oni mole za oprost čovjekovih grijeha.

U svom tumačenju i razglabanju pojedinosti o svijetu i životu, Ilhamija nastoji da svako svoje stanovište i mišljenje potkrijepi riječima i postavkama iz Kur-ana. No, on se ponekad udaljuje od Kur-ana, a ponekad daje naučno slaba tumačenja u svojim opservacijama o svijetu, jer je očito bio ograničen shvatanjem i dostignućima nauke svoga vremena i svoje sredine. Do njega očito nisu bila došla nova otkrića i saznanja o prirodi i čovjeku, koja je donio novo, a naročito njegovo 18. stoljeće, u kome je on živio i učio. Osim toga, njegovo znanje o islamu i Kur-anu nije bilo na visini znanja najistaknutijih islamskih učenjaka, jer on nije imao priliku ni slušati ni čitati istaknute učitelje islamske nauke. On se očito mnogo oslanjao na sufijsku intuiciju i inspiraciju i bio je u svom posmatranju svijeta, života i vjere pod njenim utjecajem, a inspiracija je nesigurna i dosta puta je mnoge prevarila, – kako se to očito pokazalo kroz razvitak opće kulture i vjerske nauke. Zato on nije bio siguran ni imun od raznih grešaka ni u svom teološkom ni u sufijskom izlaganju. No, kao da i sam osjeća da će mu biti prigovoreno s te strane, pa odmah daje jedno upozorenje i svoju obranu:

O ti iskreni učeniče, čuvaj se pristrasnosti u prosuđivanju mog tumačenja! Ako se, naime, u mom tumačenju nađe nešto više i šire, ili nešto manje od onog što je zapisano i navedeno u djelima o tumačenju Kur-ana (tefsira), nemoj kazati: Ovaj je samo po svom ličnom mišljenju i nahođenju tumačio Kur-an i tako je dospio u herezu (kufr), – jer sve je od Božjeg poslanika preneseno. Inače, tumačenje Kur-ana i vjere nije ograničeno ni na samo Muhammedovo časno društvo (ashabe). Zato je pogrešno i neosnovano reći da je značenje Kur-ana ograničeno samo na ono što u tom pogledu dali prvi muslimani (selef). Ovdje sad vrijedi pravilo: "Oni su ljudi, a i mi smo ljudi kao i oni", pa je i nama svakom dopušteno da iz Kur–ana crpimo prema svom znanju i svojim umnim mogućnostima. Svjestan da tako stanovište mogu koristiti zlonamjerni ljudi, on se ograđuje, i u vezi s tim prelazi na izlaganje principijelnog stanovišta, koje uvijek treba imati pred očima pri tumačenju Kur-ana. U tom izlaganju osvrće se na Muhammedovu izreku: "Ko tumači Kur-an samo po svom mišljenju i nahođenju (bez naučne osnove), izišao je iz vjere!" On tu osuđuje zlonamjerno i tendenciozno iskrivljavanje kur-anskog smisla, kao i bukvalno tumačenje nekih riječi, koje su date u alegoriji. "Tako nešto mogu činiti samo pritajeni nevjernici (munafikler) i otpadnici od vjere (zenadika), koji Kur-an prevode prema svojim prohtjevima" – kaže on.

Nakon toga, u posebnom kraćem poglavlju, osvrće se opet na prirodu čovjeka, koja je u njemu nastala otuda, što je čovjek sastavljen, stvoren, po njegovu shvatanju, od

četiri elementa. Na osnovu te činjenice, u čovjeku se – kaže – nalaze četiri glavne tjelesne osobine (naravi – dort tabiat). Te osebine su, po njegovu shvatanju: hladnoća (studen, *burudijjet)*, toplina *(harařijjet)*, vlažnost (*rutubijjet)* i suhoća *(jubusijjet)*. Svaka od ovih naravi ima mnogobrojne koristi i svrhe. Iako, prema vjerskom učenju, Božja djela nisu "uzrokovana" nekim ciljevima (agrad), ipak ovakve stvari sadrže u sebi mnoge mudrosti i koristi. Potom izlaže šta je i u čemu se manifestira svaka od tih naravi, kako nastaje poremećenje, a kako ozdravljenje svake od njih, te kako se održava ravnoteža među njima svima. Sredstva za normalan život data su u prirodi oko nas.

Ukratko: "Bog vam daje od svega što tražite, – i, ako biste htjeli nabrojati sve Božje darove, ne možete ih izbrojati. Ali, čovjek je veliki grešnik i nezahvalnik!" – (Kur-an, sura Ibrahim, 34).

Kad je tako Bog dao čovjeku mnogo dobra – što nije morao ni bio dužan – onda i mi treba da iskažemo svoju zahvalnost i pobožnost prema Njemu – što smo dužni.

Time je pisac htio da pokaže ovaj "veliki svijet" oko nas i položaj čovjeka u njemu. U vezi s tim, on dalje kaže da je čovjek – slika, primjerak velikog svijeta u malom.

Čovjek je, dakle, "...ali svijet" (mikrokozmos, – *nushaisugra)*, koji u sebi ima u minijaturi sve što ima veliki svijet. Ako bi neko postavio pitanje: Kakve veze i sličnosti ima mali čovjek s velikim svijetom oko njeg? – pisac na to daje svoj odgovor i objašnjenje. U izlaganju ovog objašnjenja on je ovdje dosta opširan. On tu, na prvom mjestu, kaže da je čovjek među stvorenjima samo formalno, po svom tjelesnom izgledu, mali svijet, "dok je on, u stvari, kod Boga veliki svijet. No, razna pojedina stvorenja i pojave, koji se nalaze u prirodi, nije teško naći i u čovjeku". U dokaz te tvrdnje pisac ovdje paralelno razglaba ta dva svijeta, kosmos i čovjeka, na njihove dijelove i ističe sličnost između tih dijelova. U toj poredbi on prolazi kroz carstvo najvećih stvorenja neživog, materijalnog svijeta, zatim kroz carstvo životinjskog svijeta, onda kroz carstvo bilinstva, te kroz oblast prirodnih pojava, i svugdje nalazi sličnosti sa čovjekovim djelima i svojstvima. Tako on izlaže oko stotinu primjera navedene sličnosti. Poimanja radi, da iznesemo samo nekoliko njegovih poređenja: "Što je kod čovjeka glava, u Svemiru je Arš (najveće svemirsko tijelo, što ga je Bog stvorio i stavio na najvišu visinu, iznad svih drugih nebeskih tijela, koja ovise o njemu i vežu se u svom održavanju za njega). Što je na nebu sunce i mjesec i njihovo kretanje, to je u čovječjem tijelu duša i njeno kretanje, kad on spava. Na nebesima grmljavina, – u čovjeku gromko vikanje. Što je na nebesima svjetlo, kod vjernika je vjerovanje (iman). Na nebesima zvijezde – u čovjeka oči. Sa nebesa pada kiša – čovjek prolijeva suze. Što s nebesa pada kiša nebeskog gnjeva – to je od čovjeka zulum i nepravda; što je s neba blagoslovena kiša – to je od čovjeka pravednost; što su nebeske knjige – to je kod čovjeka duboki razum; nebesa se nekad zatvore – čovjeka nekad zahvati nemar (gaflet). Među životinjama su četveronošci, čovjek ima noge i ruke. Po zemlji raste trava – na čovjeku raste dlaka, itd.

Misao o čovjeku, kao mikrokozmosu, očito je uzeta iz stare grčke filozofije, što je našlo mjesta i odziva u mistici mnogih sufija, odakle je to primio i naš Ilhamija.

Sve to čovjek treba da vidi i da o tom razmišlja, da bi se probudio iz svoje duhovne učmalosti i neznanja. Namaz je najbolja prilika čovjekova duhovnog buđenja i života. Razmišljajući tako i vršeći namaz, čovjek u neku ruku odražava pokornost prema Bogu, koja mu odaju sva stvorenja, i tako živi s njim u skladu; a u suprotnom slučaju, on kao da čini štetu drugim stvorenjima jer se ponaša suprotno svima njima u pogledu odnosa prema Bogu.

Zato čovjeka, kao veliko Božje stvorenje, treba poštovati, a ne smije se uništavati, npr. ubojstvom – jer iz tog nastaju razne teške posljedice i neredi (fitneler).

U vezi s tim dotiče se pitanje odnosa prema onom koji ne ispovijeda islam pa kaže da se ni on, kao ni vjernik, ne smije bespravno ubijati. Za takav islamski stav iznosi brojne razumske i šeriatske dokaze, – što smo naveli ranije.

Na kraju prvog poglavlja osvrće se na pitanje popravka i izgradnje nemuslimanskih bogomolja u islamskoj zemlji. Pri tom on pravi razliku između idolopoklonika i sljedbenika objavljenih religija u korist ovih potonjih.

Na to onda dodaje, da je zbog postupka nekih zulumćara, "u naše vrijeme" veliki broj raje otkazao pokornost i sada se ponaša grubo i uvredljivo prema muslimanima. Ako se ovako nastavi, može doći vrijeme da se raja posve otme vlasti i otrgne od pokornosti pa, kaže – da nas Allah sačuva od zla podmitljivih zulumćara!

Drugo poglavlje govori o višoj svrsi i koristima namaza i sevabu za nj.

Namaz se, po svojoj formi, sastoji iz četiri različita čina ili kretnje klanjača: stajanje uspravno, pregibanje, padanje licem na tle i sjedenje (kijam, ruk'u, sudžud i ku-ud). Time čovjek oponaša stanje i položaj četiri vrste živih i neživih stvorenja u prirodi oko sebe: stabla i bilje, četveronožne životinje, gmizavci, kamenje i brda. Pošto je Bog sva stvorenja stvorio radi čovjeka, to je u skladu sa svojom mudrosti stvorio čovjeka Sebi, tj. da bude posvećen (mahsus) Bogu – a da bi čovjek bio zahvalan za sva dobra i blagodati što mu ih je Bog dao, propisao mu je namaz, koji sadrži sve vrste zahvalnosti čovjeka prema Bogu za određeni dan, i svaki taj čin je simbol i znak (hizmet i delalet) toga dara. Kad se tako namaz shvati i obavi, onda je on "potpuna pokornost" Bogu *(ta'atitamme)*.

Ovdje se pisac konkretno osvrće na Bosnu i Bošnjake u ovom pogledu, i ističe prednost svojih zemljaka u pobožnosti, mimo druge muslimanske narode. On kaže da se Bosna sastoji od kamena i šume, a koliko je god bogatstvo u drugim dijelovima osmanlijskog carstva, toliko je i više u Bosni. Uz to je Bosna sa tri strane okružena neprijateljima (nevjernicima) pa je s Božjom pomoći i dozvolom ipak ostala sačuvana. Isto tako službenici (veziri i suci), koji se usude da počine zulum i nasilje, u Bosni, brzo bivaju svrgnuti ili dožive nakon izvjesnog vremena poniženje i razne poteškoće. Njihovu stradanju – zapaženo je – uzrok je činjenica, što Bošnjaci uredno i marljivo vrše namaz. Kad poneki Bošnjaci, iz neznanja ili nemarnosti, učine propuste u vršenju namaza, stanje se u tom pogledu pogorša – kaže on.

Potom nabraja razne i mnogobrojne mistične svrhe i koristi od namaza: namaz sadrži u sebi sve vrste i forme pobožnosti koje vrše meleki, pa prema tome i sve sevabe, koje oni postižu svojom pobožnošću. Pojedini dijelovi namaza na to ukazuju. Osnov mu je za ovakva zaključivanja sufijska indicija *(išaret)*. Tako vjernik vršenjem glavnih namaskih dužnosti, sastavnih dijelova (šartova i ruknova), zahvaljuje Bogu za velike darove i njegova stvorenja u prirodi (na sedam kata nebesa, sedam kata zemalja), zaslužuje mir i sreću u sedam dana u sedmici, zaštićuje se od sedam vrata pakla, od zastoja i prepreka na sedam mjesta na *siratu*, prilikom prelaska Sudnjeg dana.

Pet vakata namaza ukazuje na našu zahvalnost Bogu za njegov dar, što nam je dao pet osjetila (svaki namaz je zahvalnost za po jedno osjetilo), kao i za dar po pet prsta na rukama i nogama. U tom smislu dalje postavlja pitanje i na njih daje odgovore.

Na šta ukazuje vanjska i nutarnja strana namaza? – (Početni tekbir je ključ od dženneta).

Na šta ukazuje činjenica, što ima namaza od dva, tri i četiri rekata?

Zašto nema namaza od jednog rekata? Zašto nema šest namaza, nego samo pet? Zašto se klanja četrdeset rekata u 24 sata?

I tako sve o namazu, od 22 do 29 strane.

Tumačenje pojma "Božji prijatelji (evlijaullah, ili kod nas samo "evlija") i *"prijatelji šejtana"* (evlijauš–šejtan").

Božji prijatelj je u prvom redu vjernik, koji se kloni grijeha, pobožan čovjek. To je prvi stupanj.

Pobožni čovjek (evlija) višeg stupnja ima tajne moći, duhovni utjecaj na razne pojave, što mu je darovano od Boga (*keramet*).

Prijatelj šejtanu je grešnik. I njih ima više stupnjeva. Tu su i oni koji se bave raznim proročanstvima i gatanjem, kao "derviši otpadnici" (zenadikai–dervišan). Njih čeka teška kazna na onom svijetu.

Potom se ponovo vraća na temu o namazu. Prednost uleme nad neukim ljudima. Ovdje postavlja pitanje: Zašto, u "naše vrijeme", izgleda da učeni (ulema) više prave greške u vršenju namaza nego neuki? To opet ne znači – odgovara on – da je namaz neukih pribraniji kod Boga i da su oni bolji od uleme, jer su vjerski izvori izričito dali prednost ulemi, a nehotična greška se oprašta. "Ovaj ponizni smije reći, da je i greška, pa i san učenih ljudi, bolji od ibadeta neukih!" Šejtan napada ulemu kao što kradljivac napada voće koje ima ploda.

Duhovita dosjetka (nutka). – U naše vrijeme, učeni ljudi (ulema) prilaze i priklanjaju se imućnim neznalicama – a obratno se ne događa: imućni neznalice ne prilaze i ne priklanjaju se učenim ljudima. Zašto je to tako? Ovaj "siromah" na to odgovara: Učeni ljudi, iako su nemarni prema dunjaluku, znaju vrijednost imetka i zato prilaze imućnim neznalicama (zbog vrijednosti njihova imetka), dok imućne neznalice, utonule u svoje neznanje, ne znaju vrijednost učenih ljudi, pa im zato ne prilaze, nego se drže odvojeno od njih, a često se odnose i prezrivo prema njima".

Pouka o namazu – Onog vjernika, koji redovito i pravilno vrši namaz, Allah časti s više darova na ovom i na budućem svijetu: otklanja mu ili olakšava bijedu i nevolje života, otklanja mu patnje u kaburu, daće mu "knjigu poslova" u desnu ruku. Takav vjernik prijeći će preko *sirata* vrlo lahko i unići će u džennet. Namaz će mu ujedno biti *miradž* (sredstvo za duhovno uzdizanje i približavanje Bogu).

Treće poglavlje (bab). – o velikoj grješnosti onih koji ne vrše namaz i o teškoj kazni koja ih čeka.

Ovdje tumači kur-anske ajete, koji se odnose na ovu temu: "Poslije njih dođe naraštaj ljudi, koji su ostavili namaz i pošli za svojim strastima. Oni će doživjeti zlo!" – (Sura "Merjem", 59).

Neobavljanje dužnosti namaza ima petnaest štetnih posljedica, od kojih neke zadese grešnika na ovom svijetu, neke na času njegove smrti, a neke na grobu (kaburu).

تاکه ایمانسز کتمیه یم • کوزلریمی قپه بندن قورقمسونلر
آیقلریمی بغله اماملر کوجنمسونلر • چوق دوتوب تنم
قوقمسون • قرنداشلر اغری یقمسون • کوزل تیز بتورك
مؤمنلری جنازمدن اوصاندرمیون • کوتی ایسم
ای دیمیین • کفره واروب عذاب چقمیون • ای ایسم
الله بلور • کوتی ایسم کذلك • همان مغفرت طلب ایدك
مهما امکن دعا ایدوك • قصورمی عفو ایده سز • بن هرکسه
حلال ایتدم • آزه چوغه یقمزین • امت محمددن کچمزین
عزائل کلدی قرداش • خوف الله دن دوك کوزیاش •
دنیا کلامدن وازکچ • عبد الوهابك دوداقلری مسواکله
آچ • تاکه دیسون لا اله الا الله • محمد رسول الله •
اوقو مؤمن رحمت آیتی • جانمه کوچ کلمشدر قتی • حوش
سویله مؤمن • باشمی اغرتمش درمهیمن • بن دنیای
آغلمم • بل اغراضه بغلمم • چقدم دار برزخ قپدان •
قبرومی خراب ایتدم الی الان • هماسوسك اولیم • امت
ناجیه دن اولیم • اوغلم محمد ایله امین • الله امانت اولسونلر
همین • اعنی محمد ایله خلیل • حقه توفیق ایلسون انلری جلیل •
علم ایچون دوکلر • دین اسلام ایچون تربیه ایده لر •
تاکه جهنمده یانمایایم • مؤمنلردن قلمیایم • والحمد لله
رب الکونین • والصلوة والسلام علی رسول الثقلین •
وعلی اله واصحابه اجمعین • توفنا مسلما والحقنا
بالصالحین • وما علینا الا البلاغ •
وقع التاریخ ستة عشر ومائتین والف من الفراغ •
فی شهر محرم الحرام •
من هجرة خیر الانام •

تمت تمام

Završetak "Tuhfetul–musallina..."

Završetak (hatima) – o koristi i moralnom dobitku od skrušenog vršenja namaza, o načinu kako se postiže skrušenost. Koristi i sevabi od molenja *tešehhuda* u namazu. Savjeti. Suština duše. O smrti. Griješne riječi koje izvode iz vjere. Pravilno učenje Kur-ana, i Dodatak – o savjetima.

Ovo završno poglavlje zauzima srazmjerno veliki dio autorova rada. U njemu se dodiruju i obrađuju razna interesantna pitanja života i smrti.

Odmah na početku navodi i tumači kur-anski ajet: "Spašeni su oni vjernici koji skrušeno obavljaju svoju molitvu" – (Sura el-Mu'minun, 1–2).

Pod naslovom: Važna napomena (Tenbih), govori i ovdje o prvom principu islama, islamskom očitovanju (kelimei–šehadet). Pet je uvjeta da taj princip bude pravilno izražen tj. ostvaren i dostignut): pravilno shvatiti njegov smisao; taj smisao usvojiti, vjerovati srcem i javno iskazati, očitovati riječima; potpuna iskrenost, bez hipokrizije i licemjerstva, u tom očitovanju; duševno nasladivanje pri očitovanju; dnevno što češće to očitovanje ponavljati.

Potom izlaže svoje opširno sufijsko tumačenje toga principa, napominjući da je to sve kratko rečeno, jer "sve tajne toga principa ne mogu se uvrstiti u ovako kratku našu knjigu" Oni koji ne znaju svoj ilmi–hal (katekizam vjere) i koji pravilno ne očituju osnovni princip islama, to su većinom široki neuki slojevi društva *(avam)* i nemarni ljudi koji duhovno spavaju, neuki derviši i derviši otpadnici *(zenadikai–dervišan)* te razni gatari i astrolozi, ljudi i žene koji se bave magijom (sihr) i proricanjem budućnosti, kao i oni "nevjernici" koji takvim vjeruju.

Pod naslovom: Savjeti i oporuke (Vesaja) onima, koji traže spas na budućem svijetu, pisac daje više kraćih savjeta i pouka o pobožnosti, čuvanju od grijeha i moralnom vladanju uopće.

"O pobožni vjernici! Grijeha se prodite! Prema svakom lijepe odnose imajte! Podižući i gradeći ovaj svijet (dun'jaluk), ne rušite onaj budući svijet (ahiret)! Ne prihvaćajte navike neznalica i djela nevaljalaca! Ne učite nauku radi zauzimanja visokih položaja! Ne izdvajajte sebe iz redova pravih vjernika pušeći duhan!" – itd.

Nakon toga govori o odnosu vjernika prema Kur–anu: kako treba Kur-an poštovati, pravilno učiti i proučavati.

"Pošto je Bošnjacima i Anadolcima, obzirom na njihov jezik i izgovor, teško pravilno čitati (učiti) Kur-an, treba ih upozoriti da ne uče grubo i prebrzo, nego da uče lagano".

Učenje Kur-ana treba da se odrazi na plemenitost duše vjernika. Tu se onda govori o psihologiji čovjeka i raznim manifestacijama ljudske duše (nefs).

Pod naslovom: *Tenbih,* pisac govori o griješnim riječima (elfazi–kufr) koje su smrtni grijeh, tj. koje vode u bezvjerstvo i koje su otpad od vjere, jer kaljaju dušu vjernika. Takve riječi su različite, prema raznim običajima u pojedinim krajevima i mjestima. Griješne riječi, koje kolaju u Bosni (Bog da je sačuva), nisu slične griješnim riječima ni u jednoj drugoj pokrajini (vilajetu). Zato učitelji vjere moraju pratiti navike ljudi u svakom mjestu, i te navike sravnjivati s izvorima i propisima vjere. Za opću orijentaciju ovdje vrijede slijedeća pravila: Ponižavanje, vrijeđanje, oskvrnavljenje onih osoba i svetinja koje s vjerskog stanovišta istinski zaslužuju poštivanje, predstavlja otpad od vjere. Isto tako je kufr ukazivati vjersko poštovanje, kult, onim osobama ili svetinjama, koje su negacija vjere i suprotnost njenim interesima, pa ih kao takve treba odbaciti. Tako isto,

psovanje vjerskih svetinja onih koji ne ispovijedaju islam, može dovesti u kufr, kao što je psovanje "Marije", Isukrsta, Svetog Save, Pavla, Nikole, Ilije". Po nekima, u takve grijehe spada psovanje pojedinih dijelova ljudskog tijela, glave, usta, uha, duše, – naročito ako je to radi omalovažavanja velikog Božjeg djela.

Neki izrazi, fraze i riječi na "bosanskom jeziku" koje su grijeh, a po nekima znače i otpad od vjere:

"Bog s tobom!" (ako se misli bukvalno značenje, tj. mjesto Bogu). – "S Bogom ostaj!" – "S Bogom hajde!"

"Rabbi jessir, zgrabi za sir";

"Allah adi, pita sladi";

"Evvela, pita debela";

"La ilahe illellah, kud djevojke, tud i ja";

"Allahu ekber, na kuli berber, na berberu rog, ubio te Bog";

"Terhana je smok i naš je Bog";

"Ibrahim i Musa, skini kapu te kusaj";

"Inna fetahna, dušo mekahna";

"Amme – hodži janje, jetesaehune – hodžinici june";

"Tezavet jeda – mati hliba ne da";

"Nije nitko s onog svijeta razbijene glave došo";

"Kad komu reknu: Klanjaj namaz, da odgovori: Nisam oca ubio!"

"Elifete fete, buli lete pete";

"Nemam kud na oni svijet!" (ako se misli negiranje onog svijeta; ali ako se misli priznanje svojih grijeha, onda je to pokajanje);

"Kad nekom reknu: Hajde u džamiju, da on odgovori: Vala, nije mi je otac načinio"; ili: "Dosti od kuće po jedan i u džamiju!"; "Dosti turaka i osim njega, šta će se turčit!";

"Ono je ni vaš ni naš";

"Vlaški sine!"

"Što će na vlahu, ili: na psu brada?"

Prema ovim primjerima, ti sam dalje pravi analogiju, – kaže Ilhamija.

Pod naslovom: *Sjećanje na smrt*, govori o pripremama za odlazak na onaj svijet. To je "daleki put", za koji treba pripremiti opskrbu i za razne prilike i susrete, koji čovjeka tamo čekaju, treba ponijeti darove. Za prvi susret na tom putu, za susret s Azrailom (melekom smrti, koji uzima duše), treba da vjernik ima slijedeće darove: Protivnike, s kojima se je sporio, zadovoljiti; ispuniti dugove i obaveze prema Bogu; pokajati se za grijehe i prihvatiti za dobra djela, te Allaha zavoljeti. U tom smislu navodi još nekoliko susreta, koje će vjernik imati na budućem svijetu i za svaki susret označava koji će mu darovi dobro doći, ako ih mogne pružiti. To su sve Bogu ugodna i plemenita djela.

Dodatak o savjetima (Zejli Vesaja), je posljednje poglavlje, u kome se pisac ponovo obraća neposredno vjernicima s kratkim savjetima i apelima, i to na način kojim se oprašta od njih i od ovog svijeta.

"O vjerni, neka je mir (selam) s vama! ... Neka vam ne bude dosadno slušati ovog koji se za vas moli. Slušajući njegove riječi, budite pravedni! Ovo sve kazujem u

ime Boga, radi vas, da bismo zajednički unišli u džennet... Zaboravljajući Boga, postao si prijatelj i drug šejtanu. Zaboravljajući onaj svijet, zapao si u kult ovog svijeta. Kupuješ ovaj svijet, dajući za njeg onaj svijet...

Brate vjerniče, nemaš ljubavi prema Bogu. U vjeri si na velikom gubitku. Od prave uleme bježiš i tako se od džemata udaljuješ. Dobru ulemu ne voliš. Lošu ulemu ne mrziš. Nemaš hrabrosti reći istinu. U igri oko dun'jalučke dobiti, pravi si pehlivan. U poslovima onog svijeta nevješt si i gubiš.

Dozivao sam, ti ne gledaš, kazivao sam, ti ne slušaš. Davao sam pouke, a ti kao da ne vjeruješ. Savjetovao sam, a ti ne primaš. Znaš li odakle to? Ne nadaš se sjutra umrijeti, haramom si se nahranio, haramom se obukao. Ne držeći se reda i pravde, postao si zulumćar. "A Bog neće izvesti na pravi put zulumćare" (sura el-En'am, 144).

Ulemu kalja i kvari (tj. ometa im napredak i uspjeh u poslu), zavidnost. Visoke službenike kvari zulum. Gospodu (begove) kvari oholost. Imućne ljude kvari njihovo bogatstvo. Siromašne kvari siromaštvo. Trgovce iskvari pohlepa. Hadžije kvari ime (titula). Seljake kvari i vodi na stranputicu neznanje. Arape iskvari i baci u nazadak njihovo porijeklo. Žene pokvari nakit (zinet). Djecu iskvariše roditelji. Djevojke kvari ašikluk. Momke kvare manguparije (ešekluk). Učenike kvari lijenost. Pobožne kvari licemjerstvo. Sijela kvari trač (gibet). – La ilahe illellah, odoše svi u pakao! Šta da činim sam? Uzaludan je to posao...

Ako si dobar, malo razmisli! Ne daji odgovor na svako pitanje. Ne tvrdi o ljudima ono što ne znaš i što nisi vidio. Ako se osloniš samo na pamćenje, pogriješićeš. Ako slijediš svoje strasti i niske interese (nefs), počinićeš grijeh... Ne odbacuj knjige, jer ćeš ostati osramoćen.... Ne otvaraj usta na svako jelo. Ne pričaj sve što vidiš. Neznalicama i neodgojenim ljudima ne kazuj svoju tajnu! Ne prosipaj drago kamenje pred one koji mu ne znaju vrijednosti.

Ne bježi u kafanu od džamije! ...

Suci imaju mnoge varke (hile). Osjećaj privlačnosti (insaf) sada nemaju. Sucima ne reci u svemu: Da!

Ne dopusti da padne mrlja na tvoju vjeru! Jer ko to učini nesretan je.

Prodi se šejtana, bježi Bogu!

Brate, dođi da idemo da gledamo Božju ljepotu, ljepotu, ljepotu najviše Istine. Ja više nemam strpljenja, ne mogu da čekam. Pun sam osjećajnosti, ne mogu izdržati. Datum moga rođenja je 1187/1773.

Na času smrti, napomeni mi šehadet (talkin), da ne bih otišao na onaj svijet bez imana (vjere). Zatvori mi oči, neka se niko od mene ne prestraši. Neka imami (hodže) nemaju poteškoće i uznemirenja. Neka se tijelo ne uščuje dugim zadržavanjem! Neka braća ne vide tegobu i bol. Lijepo i brzo sve dovršite (oko moje opreme), da vjernici nemaju nikakve tegobe ni dosadivanja zbog moje sahrane (dženaze).

Koliko možeš, moli se! Oprosti moje nedostatke! Ja svakom opraštam (halalim)...

Azrail je došao, druže! Plači zbog straha od Boga! Prodi se sada razgovora o dun'jaluku! Abdulvehhabove usne otvori lagano ili svakom, kako bi izgovorio: La ilahe illellah, Muhammedun resulullah. Uči, vjerniče, ajet koji govori o Božjoj milosti. Mojoj duši je došlo veoma teško. Lijepo i o dobru govori, vjerniče! Svemoćni je dao težak bol mojoj glavi. Ja ne plačem za ovim svijetom i ne vežem se za njegove ideale. Izašao sam

već u prelazni svijet (berzah). Moj grob sam rušio dosad. Sad sam želim da budem od onih vjernika koji će biti spaseni.

Moji sinovi Muhamed, Emin i Halil neka su Bogu na amanet (Allah amanet olsunler). Neka ih Uzvišeni uputi istini i pravom putu, – da uče nauku i da se okite islamskim odgojem; – da ja (zbog njih) ne gorim u džehennemu i da ne ostanem iza pravih vjernika.

Neka je hvala Allahu, Stvoritelju i Gospodaru oba svijeta! ...

Mi smo dužni samo dostaviti nauku vjere.

Dovršeno u mjesecu muharremu (maj) 1216/1801.

SUMMARY

TUHFETUL–MUSALLIN VE ZUBDETUL–HAŠI'IN FROM ABDULVEHHAB ŽEPČEVIJA ILHAMIJA IN GAZI HUSREV–BEY'S LIBRARY

The author analyses the manual known under the aforesaid title, writen in turkish language 1216 (1801) by Bosnian writer from Žepče, Abdulvehhab Ilhamija. The writings include the religious and moral contents and treat, mainly, prayer, piety in general, and good behaviour. The particular value of these writings is that Ilhamija has interesting observations about conditions in his time. Ilhamija is severe critic of people and conditions, so his opposite attitude was the cause that he had been executed in 1821 by vizir Dželaluddin–pasha. Dobrača considers circumstan–tially Ilhamija's life, work and his time.

već u prelazni svijet (berzah). Moj grob sam rušio dosad. Sad sam želim da budem od onih vjernika koji će biti spaseni.

Moji sinovi Muhamed, Emin i Halil neka su Bogu na amanet (Allah amanet olsunler). Neka ih Uzvišeni uputi istini i pravom putu, – da uče nauku i da se okite islamskim odgojem; – da ja (zbog njih) ne gorim u džehennemu i da ne ostanem iza pravih vjernika.

Neka je hvala Allahu, Stvoritelju i Gospodaru oba svijeta! ...

Mi smo dužni samo dostaviti nauku vjere.

Dovršeno u mjesecu muharremu (maj) 1216/1801.

SUMMARY

TUHFETUL–MUSALLIN VE ZUBDETUL–HAŠI'IN FROM ABDULVEHHAB ŽEPČEVIJA ILHAMIJA IN GAZI HUSREV–BEY'S LIBRARY

The author analyses the manual known under the aforesaid title, writen in turkish language 1216 (1801) by Bosnian writer from Žepče, Abdulvehhab Ilhamija. The writings include the religious and moral contents and treat, mainly, prayer, piety in general, and good behaviour. The particular value of these writings is that Ilhamija has interesting observations about conditions in his time. Ilhamija is severe critic of people and conditions, so his opposite attitude was the cause that he had been executed in 1821 by vizir Dželaluddin–pasha. Dobrača considers circumstan–tially Ilhamija's life, work and his time.